

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/18668> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Sloos, Louis Philippe

Title: Gewapend met kennis : 500 jaar militaire boekcultuur in Nederland

Issue Date: 2012-04-03

Noten

Inleiding

1 Sloos, 'Aanwinsten boeken Legermuseum', 285, 292. In april 2010 presenteerde demissionair minister van Defensie Eimert van Middelkoop op een Hilversumse basisschool het boek *Tims papa is soldaat* van Petra Messelink, met tekeningen van Helen van Vliet. Dit boek is een particulier initiatief, waarmee de schrijfster kinderen van militairen wil steunen die tussen de 6 en 8 jaar zijn (*Defensiekrant*, 2).

2 Het betreft R. Valturio, *De re militari* (Verona 1472), tevens het eerste geïllustreerde technische boek en het eerste in Italië uitgegeven boek met illustraties door een kunstenaar.

3 In de fondsreconstructie van de Haags-Amsterdamse militaire uitgeverij-boekhandel De Gebroeders van Cleef 1806-1960 zijn wat dit betreft misschien onterecht bepaalde boeken niet opgenomen. Doordat de firma bijvoorbeeld ook veel technische en wetenschappelijke boeken heeft uitgegeven die ook hun weg gevonden kunnen hebben naar de burgermaatschappij, ofwel geen zuivere militaire waarde hebben, moesten keuzes worden gemaakt. Voorbeelden hiervan zijn de bekende wiskundeboeken van de hand van Jacob de Gelder, welke letterlijk met de toevoeging 'Opgesteld ten gebruike van de Heeren Kadetten' aan de titel opeens militaire boeken werden. Een advertentie luidt voorts: 'Bij [De Gebroeders van Cleef] zijn mede te bekomen: ... De wis-, meet-, rekenkundige, algebraïsche, geographische, phijsische en andere werken van den heer Jacob de Gelder, professor voor de hogere wiskundige wetenschappen, enz. aan 's rijks artillerie- en genieschool te Delft; zoo als dezelve aan voorn. instituut tot het onderwijs der élèves, officieel aangenomen en in gebruik zijn.' Ook werken die niet zuiver militair zijn of waarvan dat althans niet expliciet blijkt, werden dus officieel door militairen gebruikt (Sloos, *Voor den dienst der Armée*, deel 1, 143-144).

4 Zie over wat als militaire boeken beschouwd

worden versus wat militairen en militaire instellingen bezaten: Dongelmans, 'Militaire en maritieme boeken in particuliere boekveilingcatalogi, een verkenning', 165-195.

5 Zie hierover de paragraaf 'Het leger en de maatschappij' van het hoofdstuk 'De soldaat', geschreven door Zwitser, 180-182, en De la Fontaine Verwey, *Het Nederlandse geïllustreerde boek. Een schets van zijn geschiedenis*, 11-12. Meer in het bijzonder over prenten zijn afzonderlijke studies voorhanden, te weten: Horst, *De Opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand 1566-1584*, Klinkert, *Nassau in het nieuws. Nieuwsprenten van Maurits van Nassaus militaire ondernemingen uit de periode 1590-1600*.

6 Dit aspect komt hier aan bod aan de hand van de behandelde boeken in verschillende hoofdstukken, vooral in hoofdstuk 3.

7 Index van de in het CPUVOS (Centraal Publicatie Voorzienings Systeem) geregistreerde en van kracht zijnde boekwerken (vs 2-2506).

8 Teitler, 'Krijgshistorische kanttekeningen bij doctrinevorming', 205.

9 Het navolgende is behandeld in: Sloos, 'Van sjakobijbel tot Counterinsurgency Field Manual. Het boek als uitrustingsstuk van de militair', 116-117.

10 Teitler, 'Voorlopers van het VPTL, 1928-1829. Een terugblik', 268.

11 De Moor, 'Een vroeg handboek over de guerilla in Nederlands-Indië: de Indische oorlogen van Vermeulen Krieger', 9-20.

12 Teitler, 'Krijgshistorische kanttekeningen bij doctrinevorming', 208.

13 Dat het VPTL vervolgens pas in 1928 verscheen had te maken met het feit dat de laatste Atjehveteranen toen de dienst gingen verlaten, Om het gevaar van het verdwijnen van hun kennis te bezwaren werd die kennis toen schriftelijk vastgelegd.

- 14** Brocades Zaalberg, 'To COIN or not to COIN', 122.
- 15** Zie hierover: Verweij, *Geweten onder schot. Ethiek en de militaire praktijk*.
- 16** Van Gilst, *Het idee van vooruitgang bij Francis Bacon*, 15, 17, 23, 26. <http://koenvangilst.nl/teksten/leeronderzoek.pdf> (8-11-2010).
- 17** Eisenstein, *The printing press as an agent of change. Communications and cultural transformations in early-modern Europe*.
- 18** Van Creveld, *The art of war. War and military thought*. Andere belangrijke studies op dit gebied zijn: Carrias, *La pensée militaire allemande*, Carrias, *La pensée militaire française*, Earle (red.), *Makers of modern strategy. Military thought from Machiavelli to Hitler*, en de herziene uitgave Paret (red.), *Makers of modern strategy. From Machiavelli to Hitler*, Gat, *A history of military thought from the Enlightenment to the Cold War*. Een Nederlandstalige studie waarin het militaire denken wordt behandeld is: De Vos, *Strategie en tactiek. Inleiding tot de moderne krijgsgeschiedenis*.
- 19** Cit. in: Van Creveld, *Technology and war from 2000 B.C. to the present*, 112.
- 20** Van Creveld, *Technology and war*, 141.
- 21** Sloos, 'Van sjakobijbel tot Counterinsurgency Field Manual', 115.
- 22** Van Creveld, *Technology and war*, 142.
- 23** Maurice, *War. Reproduced with amendments from the article in the last edition of the "Encyclopædia Britannica". To which is added an essay on military literature and a list of books with brief comments*, 113.
- 24** Leng, *Ars belli. Deutsche taktische und kriegstechnische Bilderhandschriften und Traktate im 15. und 16. Jahrhundert*, Band 12/1,2 1, 51-52. Zie ook: Leng, 'Kriegslehren im Mittelalter zwischen Artes-Literatur, Enzyklopädie und Fürstenspiegel' 1. Vortrag der DFG-Forschergruppe 'Bild des Krieges' am 5.3.1999. <http://www.uni-wuerzburg.de/kriegsbild/fg55.htm> (22-06-2006). Alleen is niet bekend of de Romeinse krijgskundige verhandelingen die tijdens de Middeleeuwen, al dan niet in de vorm van latere kopieën, nog voorhanden waren, ook daadwerkelijk de militaire tactiek beïnvloedden die in die periode werd toegepast. Zelfs als ooggetuigeverslagen lijken aan te tonen dat tactiek werd toegepast die was gebaseerd op Romeinse voorbeelden, dan zegt dat meer over het verlangen van de auteur zijn kennis tentoon te spreiden, dan over een goede observatie, aldus Norman, *The Medieval soldier*, 194. Zie over Vegetius' *De re militari* als militaire theorie in de Middeleeuwen, in het bijzonder in Holland, ook: De Graaf, *Oorlog om Holland 1000-1375*, 62-64.
- 25** Cit. in: Pepper, *Firearms & fortifications. Military architecture and siege warfare in sixteenth-century Siena*, 6.
- 26** Sloos, 'Van sjakobijbel tot Counterinsurgency Field Manual', 98-127.
- 27** Soms met de toevoeging portatif.
- 28** Cf. Sloos, 'Van sjakobijbel tot Counterinsurgency Field Manual', 107.
- 29** De oorsprong van de (battle) paperback, een boek dat in een eenvoudige vorm is gegoten om zo veel mogelijk lezers te bereiken, ligt in Duitsland, waar in Leipzig door baron Christian Bernhard Tauchnitz in 1841 werd gestart met een serie in papier gebonden boeken. Deze Tauchnitz-edities waren vertaalde herdrukken van Engelse en Amerikaanse werken. In Amerika werd ongeveer gelijktijdig, tussen 1842 en 1845, geëxperimenterd met spotgoedkope paperbackedities, van merendeels Engelstalige romans, die veel lijken op de paperbacks van later. In de jaren zestig van de negentiende eeuw konden tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog vervolgens de eerste zogenaamde *dime novels*, complete romans voor maar tien dollarcent, worden aangetroffen op de slagvelden, in de ziekenhuizen in de barakken en bij de thuisblijvers. Zie over het ontstaan van de paperback en de sleutelrol van de krijgsmacht daarin: Schreuders, *Paperback U.S.A. Een grafische geschiedenis, 1939-1959*, 1-55.
- 30** Cit. in: Pronk, 'Boeken voor de boys', in: *Trouw*, 22 februari 2003, zie: http://www.trouw.nl/kranthenarchieff/2003/02/22/2161264/Boeken_voor_de_boys.html?all=true (februari 2011)
- 31** Cf. Sloos, 'Je maintiendrai. De oudste boeken van het Legermuseum en van Defensie', 174.
- 32** Hale, 'Printing and Military Culture of Renaissance Venice', 429. Zie voor een overzicht van Italiaanse militaire auteurs: Ilari, *Scrittori Italiani militari del XV-XVIII secolo*, <http://www.scribd.com/doc/45569613/SCRITTORI-MILITARI-ITALIANI-An-Italian-Military-Bibliography-up-to-1799-collected-by-V-Ilari> (februari 2011).
- 33** Breman, *Books on military architecture printed in Venice. An annotated catalogue*, 6.
- 34** Sloos, 'Militaire vakliteratuur in Nederland, 1500-1800', 546-547. Zie over de Italiaanse invloed in de Nederlanden ook: Van den Heuvel, 'Papiere Bolwerken.' *De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen*.
- 35** Renting, *The seventeenth-century Orange-Nassau library*, 521-555.
- 36** Van een werk kon niet worden vastgesteld uit welk land dat afkomstig is.
- 37** Dobras (red.), *Gutenberg. Aventur und Kunst. Vom Geheimunternehmen zur ersten Medienrevolution*, 238.
- 38** Richardson, *Printing, writers and readers in Renaissance Italy*, 4.
- 39** Guicciardini, *The history of Italy*.
- 40** Oman, *A history of the art of war in the sixteenth Century*, 90.
- 41** Cit. in: Oman, *A history of the art of war in the sixteenth century*, 90.

- 42** Roy, *Military memoirs. Blaise de Monluc. The Habsburg-Valois wars and the French wars of religion.*
- 43** Zie: Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, Band x1.1-3. 1. Easton, 'Fior di Battaglia. The Martial Treatise of Fiore dei Liberi (c. 1409)', 47-64, De la Croix, 'The Literature on Fortification in Renaissance Italy', 30-50, Partington, *A History of Greek fire and gunpowder*, Knobloch, *L'art de la guerre. Machines et stratagèmes de Taccola, ingénieur de la Renaissance*, Cockle, *A bibliography of military books up to 1642*. Over de auteurs van krijgskundige werken van vóór de uitvinding van de boekdrukkunst bestaan ook vele afzonderlijke studies. Overigens ontstond in Duitsland in 1410 een traditie van geïllustreerde technische handschriften, waaronder vele op militair gebied, die doorloopt tot 1550, zie: Feldhaus, *Die Technik. Ein Lexikon. Der Vorzeit, der Geschichtlichen Zeit und der Naturvölker*, 11, en: Leng, *Ars belli. Deutsche taktische und kriegstechnische Bilderhandschriften und Traktate im 15. und 16. Jahrhundert*.
- 44** Landrus, *Le armi e le macchine da guerra: il De re militari di Leonardo. Disegni di Leonardo dal Codice Atlantico*, 22.
- 45** Zie: Rubinstein, 'Fortified enclosures in Italian cities under Signori', 1-8. In Milaan beschikten de Sforza's over een ommuurd fort in het centrum van de stad met grachten, 62 ophaalbruggen en, in 1499, circa 1800 oorlogsmachines. In dit fort waren alleen al in vredestijd 800 tot 1200 militairen gelegerd (Martines, *Power and imagination. City-state in Renaissance Italy*, 221-222).
- 46** Hale, 'Printing and military culture of Renaissance Venice', 430.
- 47** In Krijgsvolk. *Militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger, 1568-1590* heeft Erik Swart het versterken van de greep op de troepen van staat en overheid omschreven als professionalisering, terwijl het in deze studie juist gaat om de professionalisering van het leger zelf, dat als het ware greep kreeg op zijn vak.
- 48** Cf. Taylor, *The art of war in Italy 1494-1529*, 156-179. Zie voor een goede uitleg aan de hand van voorbeelden van enerzijds het verschil dat kan bestaan tussen de inhoud van instructieboeken en de toepassing daarvan in de praktijk en anderzijds over boeken met theorie versus voorbeelden die in de praktijk gebracht dienden te worden: Puype, 'Het Staatse leger en prins Maurits, wegbereider van de moderne legers', 32-47.
- 49** Teitler, *De wording van het professionele officierscorps*, 8-9.
- 50** Richardot, *Végèce et la culture militaire au Moyen âge (ve-xve siècles)*, 191, 193.
- 51** Zie ook hoofdstuk 2, §2.1, onder het kopje: *De bibliotheek van de Hogere Krijgsschool over Den krijghs-handel, van den deurluchtighen heere hertoghe Philips van Cleve, ...* (Rotterdam, Jan II van Waesberghe, 1587) van Philips van Kleef (1456-1528), en hoofdstuk 3, §4 over boekjes met betrekking tot bus- en bosschieten uit de jaren tachtig en negentig van de zestiende eeuw.
- 52** Van Berkel, *In het voetspoor van Stevin*, 13.
- 53** Cockx-Indestege, 'Plantijn en de exacte wetenschappen', en aedem, 'Catalogus', 57, respectievelijk 144.
- 54** Van den Heuvel, 'Papieren Bolwercken', 156.
- 55** Het betreft: *Poincten ende articulen by syne hoocht geordonneert met deliberatie en advijse vanden Prince van Orangien lieutenant generael, ende de Staten Generaal dezer Nederlanden tot Antwerpen vergadert zijnde, ende belast scherpeyck onderhouden te worden tusschen den steden ende ruyteren ende voetknechten, binnen de selve landen garnizoen houdende, tot meerderen dienst vande lande, verlichtinghe vande ondersaeten ende gherieve van de selve ruyteren ende voetvolcke* (Antwerpen 1580), zie: Von Schmid, 'Het oudste reglement betreffende den Nederlandschen krijgsvolk', 321-335, met integrale tekst van het bewuste reglement.
- 56** Swart, *Krijgsvolk*, 64-66.
- 57** Feltman, *Aenmerckingen over den articulbrief, ofte ordonnantie op de discipline militaire*, 1-3.
- 58** Idem, 345-352.
- 59** Zie over Stevins militaire activiteiten: Vanden Berghe, 'Simon Stevin and the art of war', 90-118.
- 60** Zie: Schulten, 'De invloed van de Oudheid op het militair denken 1500-2000', 152-153 en Van Berkel, *In het voetspoor van Stevin*, 13-34.
- 61** Van Berkel, *In het voetspoor van Stevin*, 30.
- 62** Zie: Van Nimwegen, 'Maurits, Willem Lodewijk en de tactische militaire revolutie bij de Staatse infanterie', 44-45.
- 63** Zie over de relatie tussen Lipsius en Plantijn en alle uitgaven die daaruit voortkwamen: Dusoier, *Justus Lipsius (1547-1606) en het Plantijnse Huis*.
- 64** Zie: Hoftijzer, 'Veilig achter Minerva's schild: Het Leidse boek in de zeventiende en achttiende eeuw', 160-161.
- 65** Zwitzer, 'De militie van den staat', 123.
- 66** Zie over militair onderwijs in de Middeleeuwen tot 1600: Wijn, *Het krijgswezen in den tijd van Prins Maurits*, 73-80.
- 67** Cf. De Graaf, *Oorlog om Holland 1000-1375*, 62. Zie over bijvoorbeeld de (militaire) bibliotheek van prins Maurits: Wiekart, 'De bibliotheek van prins Maurits', 17-52.
- 68** Collado, *Pratica manuale di artiglieria*.
- 69** Fischer, 'The recruitment and training of administrative and technical personel', 550. Zie voor toepassing en verdere verfijning van dit schema: Janssen, *Op weg naar Breda. De opleiding van officieren voor het Nederlandse leger tot aan de oprichting van de Koninklijke Academie in 1828*, 5, 31 e.v.
- 70** Janssen, *Op weg naar Breda*, 3.
- 71** Idem, 38-40.

- 72** Zie ook: Cockle, *A bibliography of military books up to 1642*, x.
- 73** Zie hoofdstuk 4.
- 74** Zwitser, 'De militie van den staat', 117-125.
- 75** Gerrit Sichterman promoveerde op *De poenis militarium Romanorum dissertatio philologico-juridica* (Amsterdam 1708). Von Baumgarten promoveerde op *Dissertatio juris gentium inauguralis, de stratagematibus* (Groningen 1774).
- 76** Onder hen bevonden zich overigens 32 buitenlandse officieren in Nederlandse dienst, te weten: negentien Duitsers, negen Zuid-Nederlanders, twee Zwitsers, een Fransman en een Brit.
- 77** Het betreft: Wijzenbeek-Olthuis, 'Vreemde eenden in de bijt? Integratie en discriminatie van de Compagnies des Invalides', 143-144.
- 78** Zoals in hoofdstuk 12 uitgebreid aan bod komt, waren vooral kapiteins boekenkopers.
- 79** Van Buren diende als luitenant onder de heer Copes, deel uitmakend van het regiment van Paul de la Baye, heer van Theil. Zie Ten Raa, *Het Staatse leger 1568-1795*, deel v, 559.
- 80** Cit. in: Van Buren, *Dril konst of hedendaagsche wapen oeffening*, 4-5.
- 81** Zie: Tharau, *Die geistige Kultur des Preussischen Offiziers von 1640 bis 1806*.
- 82** Gooch, *Frederik de Grote*, 151.
- 83** Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1812-1813.
- 84** Idem, 1813.
- 85** Zie voor Von der Gröbens werk de *Gemeinsamer Verbundkatalog*, www.gbv.de
- 86** Zie over het Nederlandse tijdschrift tot 1830 in het algemeen: Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*.
- 87** Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1815.
- 88** Cit. in: Ibidem.
- 89** Zie over deze verhandelingen: Bierens de Haan, *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1952*, Hoofdstuk III. Ypey sloot zich in 1758 bij de Maatschappij aan; Bierens de Haan, *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1952*, 399.
- 90** Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (hierna: *NNBW*) deel III, kol. 716.
- 91** Zie voor het werk van Ypey bijvoorbeeld Band I van het *Magazin für Ingenieur und Artilleristen*, 27-38, 39-60, 61-76, en voor dat van Lavaux en Klinkenberg: Band II, 45-64 respectievelijk 65-86.
- 92** Deze stukken over vestingbouwkundige onderwerpen staan in Band III. en IV. van *Böhms Magazin für Ingenieur und Artilleristen*, 15-26 respectievelijk 65-92.
- 93** Het betreft: *De nieuw uitgevonden palissaden, om dezelve zoo in het veld, als in vestingen, met meender voordeel dan hedendaagsch, tegen de vyanden te kunnen gebruiken. Als mede een nieuw uitgevonden machine, om canon in den bedektenweg te kunnen gebruiken* ('s-Gravenhage, Amsterdam 1775). De vertaling van dit boek staat in Band VIII. van *Böhms Magazin*, 125-222. Zie over Redelykheid en (onder meer) genoemd boek: hoofdstuk 8.
- 94** Onderzoek naar militairen onder de leden van de genoemde en andere wetenschappelijke genootschappen en de betekenis van de publicaties daarvan voor de krijgswetenschap, is nog een braakliggend terrein.
- 95** Cit. in: Anoniem, 'Etwas von der Holländischen Armee', 161.
- 96** Anoniem, 'Uebersicht des Bestandes aller Europäischen Armeen', 104, 106. De effectieve omvang van het Staatse leger was toen overigens veel geringer dan 54.000 man. Staatse officieren klaagden zelf steen en been over de algemene onderbezetting. Vriendelijke mededeling dr. Olaf van Nimwegen.
- 97** Cf. Short-title Catalogue, Netherlands (STCN, www.stcn.nl), exemplaar Koninklijke Bibliotheek, 3172 C 54. In de bibliotheek van de Koninklijke Vereniging van het Boekenvak in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam is een *Bericht van in teekening, waar na J.H. Moeleman te Arnhem voornemens is, maandelijks by stukjes uit te geven. Magazyn van militaire wetenschappen* ([Arnhem 1792]) aanwezig, KVB Cahais 1791-1797:27.
- 98** Zie over Von Mauvillon: Bodel Nijenhuis, 'Levensberigt van Friedrich Wilhelm von Mauvillon', 82-83 en Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, deel 12, eerste stuk, 438-439.
- 99** Cit. in: Bodel Nijenhuis, 'Levensberigt van Friedrich Wilhelm von Mauvillon', 82. De oudste partij correspondentieschaak ter wereld waarvan de zetten bewaard zijn gebleven werd in 1804 gespeeld door Von Mauvillon en een onbekende officier uit Breda. Op latere leeftijd schreef Von Mauvillon in Duitsland verschillende schaakboeken – standaardwerken – waarvan Nederlandse vertalingen zijn verschenen. Tot slot vertaalde hij bijvoorbeeld kindergedichten van Hieronymus van Alphen in het Duits.
- 100** Zie: Dongelmans, *Johannes Immerzeel Junior (1776-1841). Het bedrijf van een uitgever-boekhandelaar in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 336.
- 101** Dongelmans, *Johannes Immerzeel Junior (1776-1841)* 336. Van dit tijdschriftnummer is, voor zover bekend, geen exemplaar bewaard gebleven. Maar de inhoudsopgave zag er als volgt uit: 'Over het Leven en de Werken van *Coehoorn*. Staats- en Krijgskundige Gedenkschriften over de voornaamste Gebeurtenissen, sedert het sluiten van den Vredehandel van *Campo-Formio* tot aan dien van *Amiens*: door T.E. Ritchie; 1ste Deel. Reglement op de Exercitien en de Manoeuvres der *Infanterie*, van den 1sten van Oogstmaand 1791. Over de statistieke gesteldheid van *Pruisen*. *Latrille* over de vooroordelen die

- tegen de Letteroefeningen onder Krijgslieden bestaan. Voorts Anecdoten: 1. Herman de Ruiter. 2. W.J.G. Baron Bentinck. 3. Bordes. 4. De jonge Merrij'. Cit. in: Naamlijst van Nederduitse boeken, 450-451.
- 102** Zie bijvoorbeeld: Naam en rangregister der officieren van de nationale armée, in dienst der Bataafsche Republiek, 78, 79.
- 103** In 1805 verschenen bij de Amsterdamse uitgever W. Holtrop twee boeken die zij samen uit het Duits in het Nederlands hadden vertaald en in één geval van aantekeningen hadden voorzien: Friedrich Meinert, *Verhandeling over de onontbeerlijkste krijgswerven, of Betoog van het nut en de noodzakelijkheid van geoefende kennis en dadelijke geschiktheid tot de uitvoering van alle zoodanige werkzaamheden, die zoo wel bij den aanleg en opbouw van veld-verschansingen, als tot den aanval en de verdediging van deze of van vestingen voorkomen: voor officieren in het algemeen, doch in het bijzonder voor die van de infanterie* (Amsterdam [1805]) en 'Een Artillerie-officier', *Aanmerkingen over de rijdende artillerie, derzelver organisatie, gebruik en tactica* (Amsterdam 1805).
- 104** Het betreft: *De militaire Sophron aan zyne jonge onervarene cameraden, of Verstandige lessen en regelen voor jonge officieren*, een vertaling uit het Duits van een werk van de Pruisische officier Rudolf Wilhelm von Kaltenborn (1748-1792). Zie over hem ook hoofdstuk 10, §3.
- 105** Dongelmans, *Johannes Immerzeel Junior* (1776-1841) 240-241.
- 106** Het enige zuiver militaire stuk over het Franse *Reglement op de exercitiën en de manoeuvres der infanterie* uit 1791 was inhoudelijk weliswaar van belang, maar hiervan was reeds in 1806 een Nederlandse vertaling verschenen voor de troepen van het leger voor het Koninkrijk Holland.
- 107** Het betreft het boek *Considérations sur la guerre, et particulièrement sur la dernière guerre*, zie hoofdstuk VI: 'Du préjugé qui faisait regarder l'étude des lettres comme incompatible avec la profession militaire', 55-60; Six, *Dictionnaire biographique des généraux & amiraux français de la Révolution et de l'Empire* (1792-1814), deel II, 131-132.
- 108** Dongelmans, *Johannes Immerzeel Junior* (1776-1841) 239-245.
- 109** Deze stukken werden in 1826 vervolgens opgenomen in zijn boek *Bruchstücke über Militär-Erziehung und Bildung*, dat in Essen het licht zag, zie hierover: Janssen, *Op weg naar Breda*, 132-134, 143, 306.
- 110** Zie over Weitzel het biogram in: Aalders, *Tussen kazernes en universiteit*, 430-431.
- 111** Weitzel, 'Het vijftigjarig bestaan van den Militaire spectator', 2.
- 112** Anoniem, 'De kolonel J.C. van Rijnveld', 268.
- 113** Anoniem, 'De Spectator aan zijne lezers', 1.
- 114** Schoenmaker, *Officieren aan het woord. De geschiedenis van de militaire spectator 1832-2007*, 11-12.
- 115** Zie over de Broese: Brekelmans, *Twee eeuwen Broese. Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Koninklijke Drukkerij Broese en Peereboom BV te Breda 1784-1984*.
- 116** Zie hierover hoofdstuk 10, §2.1.
- 117** Het betreft het reeds aangehaalde werk: *Officieren aan het woord. De geschiedenis van de militaire spectator 1832-2007* van Schoenmaker. Alle jaargangen van het tijdschrift zijn in het kader van het jubileum digitaal toegankelijk gemaakt en volledig doorzoekbaar via: <http://www.kvbk-cultureelerfgoed.nl/kvbk.html>
- 118** Schoonoord (red.), *Honderd jaargangen Marineblad*.
- 119** De Moor, *Indisch militair tijdschrift (1870-1942). A selective and annotated bibliography*, De Bruin, *Orgaan der Nederlandsch-Indische Officiersvereniging (1915-1942/1949-1951)*. Een nuttige bron voor (vergelijkend) tijdschriftonderzoek is voorts: Beelaerts van Blokland, *Overzicht van buitenlandse tijdschriften, bijeenverzameld uit "De Militaire Spectator" van 1897 tot en met 1900*.
- 120** Wat betreft de algemene bibliografie gaat het om: De Ruyter, *De Nederlandse militaire tijdschriften. Een bibliografie*. De Ruyter verstaat onder militaire tijdschriften 'die periodieken, welke meerdere malen per jaar verschenen of nog verschijnen en die werden of worden uitgegeven door, voor of ten dienste van Nederlanders in militaire dienst, voornamelijk in Nederland in de Nederlandse taal verschijnend, ongeacht of daarbij sprake is van Nederlandse dan wel vreemde krijgsmacht.' (p. [1]).
- 121** Schnitter, *Militärwesen und Militärpublizistik. Die militärische Zeitschriftenpublizistik in der Geschichte des bürgerlichen Militärwesens in Deutschland*, Martin, *Les origines de la presse militaire en France à la fin de l'Ancien Régime & sous la Révolution (1770-1799)*, Unsworth, *Military periodicals. United States and selected international journals and newspapers*.
- 122** Van Creveld, *Technology and war*, 141.
- 123** Eisenstein, *The printing press as an agent of change*.
- 124** Zie over de vorderingen in de krijgskunde als integraal onderdeel van de ontwikkeling van de moderne wetenschap bijvoorbeeld: Sarton, *Six wings. Men of science in the Renaissance*, Steele, *The heirs of Archimedes. Science and the art of war through the Age of Enlightenment*, en op bibliografisch gebied: Bingham Stillwell, *The awakening interest in science during the first century of printing 1450-1550. An annotated checklist of first editions viewed from the angle of their subject content. Astronomy, mathematics, medicine, natural science, physics, technology*.
- 125** De eerste uitgave verscheen in 1487 in Rome. Modestus heeft in werkelijkheid nooit bestaan.
- 126** Zie voor een goed overzicht: 'Les éditions d'auteurs militaires antiques aux xve-xviiè siècles', *Pensée Stratégique*, Stratis.org, <http://www.stratis.org>

tisc.org/strato68_Richardot.html (8-11-2010). Zie ook: Sloos, 'Je maintiendrai. De oudste boeken van het Legermuseum en van Defensie', 163-169.

127 Cf. Keblusek, *Boeken in de hofstad*, 11-15.

128 Gruber, *Books and the British Army in the age of the American Revolution*.

129 Zoals dat van Pollak, *Military architecture, cartography & the representation of the early modern European city. A checklist of treatises on fortification in the Newbery Library*, en bijvoorbeeld Spaulding, *Early military books in the University of Michigan Libraries*, Anderson, *Max Dregers samling av artillerieböcker i Livrustkammarens bibliotek, bibliografisk förteckning*.

130 Van deze bibliografie verscheen in 1960 een facsimile-uitgave bij B. de Graaf in Nieuwkoop. Van het werk wordt een nieuwe, geheel herziene editie op basis van autopsie voorbereid door Klaas Hoogendoorn.

131 Samensteller en eindredactie: Louis Ph. Sloos, uitgegeven door Brill in Leiden in samenwerking met het Legermuseum en het Ministerie van Defensie.

132 Recensie van het boek door Steven A. Walton van Penn State University op www.deremilitari.org van De Re Militari. De Society for Medieval Military History, aldaar: http://www.deremilitari.org/REVIEWS/Sloos_WarfareAgePrinting.htm (8-11-2010). Walton schreef verder: 'And as you might imagine, there are thousands of books in Dutch that probably had rather limited distribution outside the Low Countries, especially for the earlier works. It is also worth noting that while we often recognize that the Benelux region has been "Europe's battlefield" from the seventeenth to the twentieth century, her libraries have not suffered nearly the depredations as have other countries, so the holdings catalogued here are particularly replete and contain a number of fully unique survivals.'

133 Bijvoorbeeld: Webb, *Elizabethan military science. The books and the practice*, Miller, *An armed America. Its face in fiction. An history of the American military novel*, Pollak, *Military architecture, cartography & the representation of the early modern European city*.

134 Young, *Books for Sammies. The American Library Association and World War I*.

135 Kaser, *Books and libraries in camp and battle. The Civil War experience*.

136 Bühler, *Der Frontbuchhandel 1939-1945. Organisationen, Kompetenzen, Verlage, Bücher. Eine Dokumentation*.

137 Lombaerde, 'Traktaten over artillerie, oorlogvoering en vestingbouw uit de Spaanse Nederlanden. Hun verspreiding in de Iberische en Ibero-Amerikaanse wereld', 355-380.

138 Historische catalogi van militaire bibliotheken uitgezonderd. Het aantal catalogi dat in Nederland primair aan militaire boeken is gewijd of in casu

relevant is, beloopt een groot aantal en maakt een indeling noodzakelijk: 1. Catalogi van collecties; 2. Tentoonstellingscatalogi; 3. Gelegenheidscatalogi; 4. Veilingcatalogi; 5. Antiquariaatscatalogi. De drie belangrijkste collecties van militaire boeken of de drie belangrijkste militaire bibliotheken van Nederland waarvan catalogi bestaan, zijn achtereenvolgens de historische bibliotheek van het Ministerie van Defensie, thans onderdeel van de collectie van het Legermuseum in Delft, die van de Koninklijke Militaire Academie (KMA) in Breda, 1828-heden, en de bibliotheek van het Ministerie van Marine, voor zover bewaard thans onderdeel van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie in Den Haag. Van deze instellingen zijn al sinds het midden van de negentiende eeuw vele catalogi verschenen.

139 Zie hoofdstuk 9.

140 Cit. in: Brouwer, 'De vele geschiedenissen van het boek. Bij wijze van inleiding', 19.

141 Zie: Hoftijzer, *Drukkers, boekverkopers en lezers in de Republiek. Een historiografische en bibliografische handleiding*; Bots (eindred.), *Bibliopolis. Geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland*; de 'Selectie van aanvullende studies en relevante literatuur bij de afzonderlijke lemma's' hierin, en het themanummer 'Kopij en druk revisited' van het *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* van 2010, waarin bij elk hoofdstuk een bibliografie van de meest recente relevante literatuur is opgenomen.

1 Van schoolboekery tot veldbibliotheek

1 Waarschijnlijk ging het hier om minder zedelijke boeken. Het is bekend dat pornografie in notariële documenten ook op een dergelijke cryptische manier werd omschreven. Vriendelijke mededeling dr. Willem Heijting.

2 Johan Dibbetz (1685-na 1740), *Het Groot Militair Woordenboek, ...* ('s-Gravenhage 1740).

3 Het betreft waarschijnlijk: Johann Hübner (1668-1731), *De nieuwe, vermeerderde en verbeterde kourantentolk, of zakeyk, historisch- en staatkundig woordenboek* (Leiden, S. Luchtman en Zoon, 1748).

4 Angenent, 'Het gevecht bij Vreeswijk 9 mei 1787', 182.

5 Zie voor de alleen al circa tienduizend werken van vóór 1801: Sloos, *Warfare and the age of printing. Catalogue of early printed books from before 1801 in Dutch military collections*, 4 dln.

6 Cf. Anoniem, 'Studien über die Bibliotheken in der Armee, speziell bei den Truppen', 195.

7 Zie over het onderscheid en de overlappingsen tussen leesgezelschappen en andere 'verenigingen': Buijnsters, 'Nederlandse leesgezelschappen uit de 18e eeuw', 183-198 en over culturele genootschap-

- pen: Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*.
- 8** Berkvens-Stevelinck, *Magna commoditas. Geschiedenis van de Leidse universiteitsbibliotheek 1575-2000*, 19-21.
- 9** Zie over deze school Hoefer, 'Mededeelingen omtrent het onderwijs in de versterkingskunst aan onze hooge en illustre scholen', 205-242 en Van Winter, *Hoger beroepsonderwijs avant-la-lettre. Bemoeningen met de vorming van landmeters en ingenieurs bij de Nederlandse universiteiten van de 17e en 18e eeuw*, 14-36. Prins Maurits benoemde Simon Franz. van Merwen en Ludolf van Ceulen als lectoren.
- 10** Berkvens-Stevelinck, *Magna commoditas. Geschiedenis van de Leidse universiteitsbibliotheek 1575-2000*, 38-40.
- 11** Deze schenking en andere aanwinsten in de vorm van mathematische werken worden door Berkvens-Stevelinck niet in verband gebracht met het militair-onderwijs aan de universiteit sinds 1600 (Berkvens-Stevelinck, *Magna commoditas. Geschiedenis van de Leidse universiteitsbibliotheek 1575-2000*, 59).
- 12** Hoefer, 'Mededeelingen omtrent het onderwijs in de versterkingskunst aan onze hooge en illustre scholen', 211.
- 13** Idem, 207-208.
- 14** Zie voor deze veronderstelling: Witkam, 'Jean Gillot (Een Leids ingenieur). Tweede deel', 39 en noot 24 op pagina 58.
- 15** Deze aanduiding is van Hoefer, zie diens 'Mededeelingen omtrent het onderwijs in de versterkingskunst aan onze hooge en illustre scholen', 208, noot 1.
- 16** Zie hierover: Plathner, *Graf Johann von Nassau und die erste Kriegsschule. Ein Beitrag zur Kenntnis des Kriegswesen um die Wende des 16. Jahrhunderts*.
- 17** Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1452. Zie over Naudé: Clark, *Gabriel Naudé 1600-1653*.
- 18** Clark, *Gabriel Naudé 1600-1653*, 62.
- 19** Michel, 'Sur quelques traités d'art militaire en langue italienne conservés à la Bibliothèque Mazarine', 20 p.
- 20** Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of modernity 1650-1750*, passim.
- 21** Naudé, *Avis pour dresser une bibliothèque*, 80.
- 22** Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 964-965.
- 23** Cf. Cockle, *A bibliography of military books up to 1642*, IX-X.
- 24** Zie voorts: Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1782-1789.
- 25** Zie over dit boek: Hummelberger, 'Einführung', 5-16.
- 26** Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1453-1455.
- 27** *Bibliothèque militaire divisée en deux parties. La I. contient l'Histoire La II. les Sciences militaires*.
- 28** Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1782-1783.
- 29** Cockle, *A bibliography of military books up to 1642*, x.
- 30** Een andere, latere, evergreen op dit gebied waarin de boekerij voor een militair ook aandacht krijgt, is Le Moyne Des Essarts' *Nouveau dictionnaire bibliographique portatif, précédé de conseils pour former une bibliothèque peu nombreuse, mais choisie, dans tous les genres; augmenté de quatre Catalogues séparés servant à indiquer les principaux livres qui doivent composer la bibliothèque – d'un homme d'état; – d'un magistrat; – d'un militaire, – et des ministres des cultes; seconde édition*.
- 31** Dit begint na 1750, met een piek in de zeventiger en tachtiger jaren. Of dit voortkwam uit de kennis-making van het leger met de Verlichting ofwel uit een militaire Verlichting van binnenuit, is onderwerp van een debat (Hohrath, *Die Bildung des Offiziers in der Aufklärung. Ferdinand Friedrich von Nicolai (1730-1814) und seine enzyklopädischen Sammlungen. Eine Ausstellung der Württembergischen Landesbibliothek*, 59). Zie voorts: Hohrath, *Die Kriegskunst im Lichte der Vernunft. Militär und Aufklärung im 18. Jahrhundert*.
- 32** Idem, 45-48.
- 33** Idem, 16-17.
- 34** Geuss, 'Versuch einer Artillerie-Bibliothek, worin die vornehmsten die Geschützkunst betreffende Schriften in chronologischer Ordnung angezeigt sind', 293-372.
- 35** Cockle, *A bibliography of military books up to 1642*, x.
- 36** Idem, xi.
- 37** [Walther], *Versuch einer vollständigen Militair-Bibliothek*, f. *4r.
- 38** Idem, f. *1v.
- 39** Het betreft een exemplaar van een uitgave van de beroemde *Réveries* van de Franse maarschalk Maurice de Saxe, wiens boek en persoon in hoofdstuk 7 uitgebreid aan bod komen. De volledige titel luidt: *Mémoires sur l'art de la guerre, de Maurice Comte de Saxe, duc de Courlande et de Sémigalle, maréchal général des armées de S.M.T.C. &c. &c. Nouvelle édition conformée au traité des légions, ainsi que de quelques lettres de cet illustre capitaine sur ses opérations militaires* (Dresden, George Conrad Walther, 1757), signatuur genoemd exemplaar Legermuseum: HB/P 0487.
- 40** Het bewuste regiment wordt niet genoemd in: Ringoir, *Vredesgarnizoenen van 1715 tot 1795 en 1815 tot 1940*.
- 41** Hedegaard, *Militære bogejermærker exlibris*, passim.
- 42** Tieleman, *Het ex libris als spiegel van boek en wereld. Een beeld van de collectie Jansen Ebing in Museum Meer-manno-Westreenianum*, 55-56.
- 43** Scherrer, 'Die Mathematisch-Militärische Gesellschaft in Zürich und ihre Bibliothek II. Teil Auswahl wertvoller Drucke des 16. und 17. Jahrhunderts aus der Bibliothek', 5-9.

- 44 Cf. Kiefert, 'Zur Geschichte der Militärbibliotheken in Hannover', 50-51. Het Provinciaal Utrechtsch Genootschap had overigens liever geen militairen als bestuurders aangezien deze regelmatig van standplaats veranderden (Singels, *Uit de geschiedenis van het P.U.G. (Provinciaal Utrechtsch Genootschap) 1773-1923*, 53).
- 45 Cf. Teitler, *De wording van het professionele officiers-corps*, 9-10.
- 46 Van Hasselt, *De kragt des oorlogs*, deel 1, [1X].
- 47 Von Scharnhorst, *Ausgewählte militärische Schriften*, 355, noot 3.
- 48 De Beaurain, *Histoire de la campagne de M. le Prince de Condé, en Flandre en 1674*, 'Liste des souscripteurs'.
- 49 Van Gaudi, *Instructie opgedragen aan de officieren van de infanterie*, *5r., *5v., *8r.
- 50 De Beaurain, *Histoire des quatre dernières campagnes du maréchal de Turenne en 1672, 1673, 1674 & 1675*, 213.
- 51 Roesch, *Plans von zwey und vierzig Haupt-Schlachten, Treffen und Belagerungen des Siebenjaehrigen Kriegs*, 'Höchst, Hohe und Hochverehrende Herren Subscribenten ...'
- 52 ('s-Gravenhage 1794). Exemplaar: Bibliotheek Universiteit van Amsterdam, sign.: OTM: 59-442.
- 53 Zie over Hennert: Hoefer, 'Mededeelingen omtrent het onderwijs in de versterkingskunst aan onze hooge en illustre scholen', 223, Van Winter, *Hoger beroepsonderwijs avant-la-lettre*, 40, Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, deel VIII, 605-608, en ten slotte (voor vooral diens pennenvruchten): Biersen de Haan, *Bibliographie Néerlandaise historique-scientifique des ouvrages importants dont les auteurs sont nés aux 16e, 17e et 18e siècles, sur les sciences mathématiques et physiques, avec leurs applications*, 122.
- 54 Gedateerd 10 oktober 1794.
- 55 Hennert, *Dissertations sur la fortification permanente*, XI-XII.
- 56 Cit. in: Idem, XII.
- 57 Ibidem.
- 58 Zie over dit handboek hoofdstuk 10, §3.
- 59 Cit. in.: Kiefert, 'Zur Geschichte der Militärbibliotheken in Hannover', 288-289.
- 60 Hoefer, 'Mededeelingen omtrent het onderwijs in de versterkingskunst aan onze hooge en illustre scholen', 224.
- 61 Cit. in: Geisweit van der Netten, *Algemeen samenstel der militaire pligten, kundigheden en dienst-verrichtingen*, v. Zie over Geisweit van der Netten hoofdstuk 2, §3.1, hoofdstuk 9, §6.3. en vooral hoofdstuk 10.
- 62 Het gaat om de volgende bibliotheken: 7e, 10e, 11e Bataljon Infanterie (Kesman, *Recueil van den zakelyken inhoud van alle sedert den jare 1795 gestelde ordres van den lande de armée over het algemeen betreffende, thans nog in hun geheel of gedeeltelyk in werking*, 6, 7).
- 2 *De geestelijke uitrusting van de Nederlandse militair uit vervlogen eeuwen*
- 1 De Looper, *Negentig boeken. Een keuze-catalogus van 17e en 18e eeuwse uitgaven, voorzien van bio- en bibliografische aantekeningen, samengesteld ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan der Hogere Krijgsschool 1868-1958*, 6. Uiteraard is ook buiten en al dan niet los van Defensie militaire literatuur verzameld door bibliotheken, bijvoorbeeld door de Koninklijke Bibliotheek en de Universiteitsbibliotheek Leiden, zie bijvoorbeeld: Bartels, *Presenteer! De Nederlandse militair twee eeuwen te boek (1795-1995)*, Van Dissel, *Varen en vechten. 's Lands zeemacht (1597-1795) in druk*, respectievelijk: Breugelmans (eindred.), *Goed gezien. Tien eeuwen wetenschap in handschrift en druk*.
- 2 Sloos, *Warfare and the age of printing*.
- 3 Meer hierover in hoofdstuk 2, §2.1, onder het kopje: *De bibliotheken van het Depot van Oorlog 1806-1810/1813 en het Archief van Oorlog 1814-1841*.
- 4 Een aantal (1, 2, 3 en sommige van de onder 6 genoemde collecties) bouwde voort op boekencollecties van instellingen als de Raad van State of delen van collecties van militaire bibliotheken uit de tijd van de Republiek. Ook het Legermuseum, gevestigd in het kasteel De Doorwerth nabij Arnhem, waar een belangrijke boekencollectie aanwezig was die deels bestond uit historisch bezit van Defensie, viel onder de verantwoordelijkheid van het Departement van Defensie. Al in 1928 was bepaald dat het museum 'zou blijven behooren tot de bemoeienissen', hetgeen tot de verzelfstandiging van het museum in 2003 zo is gebeven.
- 5 Van Hilten, *Van capitulatie tot capitulatie*, 26.
- 6 Schoenmaker, *Plein 4. De geschiedenis van een logement en een departement*, 109.
- 7 Schulten, 'De KMA en de Tweede Wereldoorlog', 282.
- 8 *Nasporingen en studiën op het gebied der Nederlandse-Indisch krijgsgeschiedenis. Zes en veertigste jaarverslag (tot en met 31 december 1940)* [Krijgsgeschiedkundig archief van den Generalen Staf], [1].
- 9 Van Ojen jr., 'Studiecentrum van onze krijgsgeschiedenis 70 jaar 1891 – 24 april – 1961', 149.
- 10 Schoenmaker, *Plein 4. De geschiedenis van een logement en een departement*, 105.
- 11 Bevaart, *Bronbeek. Tempo doeloe der liefdadigheid*, 120.
- 12 Na voltooiing van deze studie verscheen: Jos Smeets, *Marius van Houten. Marechaussee en diplomaat* (Amsterdam 2011).
- 13 Van Mourik-Karremans, *Negentig jaar Legermuseum 1913-2003*, 42.
- 14 Feitsma, 'Zestig jaar Legermuseum 1913-1973, 5 augustus', 47.
- 15 R., 'Het Nederlandsche Leger-museum', 18.

- 16 *Nederlandsch Legermuseum 'Generaal Hoefer'. Jaarverslag 1945. Voorafgegaan door een kort overzicht over de jaren 1940 tot en met 1944*, 11.
- 17 Naast een collectie prenten en tekeningen van vooral uniformen, *Nederlandsch Legermuseum 'Generaal Hoefer'. Jaarverslag 1945*, 5-6.
- 18 Van Mourik-Karremans, *Negentig jaar Legermuseum*, 52.
- 19 R., 'Het Nederlandsche Leger-museum', 18-19.
- 20 Baard, *Kunst in schuilkelders*, 68.
- 21 R. 'Het Nederlandsche Leger-museum', 19.
- 22 *Nederlandsch Legermuseum 'Generaal Hoefer'. Jaarverslag 1945*, 8-9.
- 23 Idem, 11.
- 24 Van Mourik-Karremans, *Negentig jaar Legermuseum*, 44.
- 25 *Nederlandsch Legermuseum 'Generaal Hoefer'. Jaarverslag 1945*, 7.
- 26 Schulten, 'De KMA en de Tweede Wereldoorlog', 264-265.
- 27 Schönau werkte laatstelijk als assistent en daarvoor als klerk bij de Stadsbibliotheek Haarlem (e-mail d.d. 03-01-2006 van mevrouw A. van de Bergh, conservator bibliotheek Stadsbibliotheek Haarlem). Zie over deze bibliotheek Jaspers, *De zestiende eeuw in de Stadsbibliotheek Haarlem*.
- 28 Schulten, 'De KMA en de Tweede Wereldoorlog', 282.
- 29 Schönau, 'Militair-wetenschappelijk bibliotheekwezen', 147.
- 30 Zie over boeken aanwezig in militaire kantines: hoofdstuk 14, §10.
- 31 Een volledig overzicht staat in het Verslag over het jaar 1941, Historische Verzameling KMA, zie: Schulten, 'De KMA en de Tweede Wereldoorlog', noot 75 bij hoofdstuk 4, p. 578.
- 32 Arendsen, *Catalogus van de historische collectie in de bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Marine*, [5].
- 33 Vergelijk: Arendsen, *Catalogus van de historische collectie in de bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Marine*, noot 11.
- 34 Baard, *Kunst in schuilkelders*, 32.
- 35 BWN, II, 273-275.
- 36 Schulten, 'De KMA en de Tweede Wereldoorlog', 284.
- 37 Wolf, 'De bibliothecarissen en de bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie vanaf 1828', 99.
- 38 Zie over dit onderwerp: De Moulin (red.), 's-Rijkskweekschool voor Militaire Geneeskundigen te Utrecht (1822-1865).
- 39 Knijff, 'Peu lire, beaucoup faire. De oude drukken van de bibliotheek van de Rijkskweekschool voor Militaire Geneeskundigen (1815-1868), nu in de Universiteitsbibliotheek Utrecht', 217-242, 263-272. Zie ook: <http://repertorium.library.uu.nl/home.htm> voor een lijst van de boeken van zowel voor als na 1800.
- 40 Persoonlijke bescheiden F.A. Hoefer in collectie Legermuseum. Zie voorts Charité (red.), *Biografisch woordenboek van Nederland* (hierna: BWN), deel II, 232-234.
- 41 Over het Legermuseum zie: Feitsma, 'Zestig jaar Legermuseum 1913-1973, 5 augustus', 43-55; Puype, *The Legermuseum in Delft, Netherlands; Rede gehouden door F.G.A. Ermel Scherer Gep. Luitenant-Generaal, Inspecteur-Generaal der Artillerie bij de opening van het Nederlandsch Artillerie-Museum op het Kasteel 'de Doorwerth' den 5 Augustus 1913*, 13-14; Van Leeuwen, '1988: 75 jaar Legermuseum', 7. Van Mourik-Karremans, *Negentig jaar Legermuseum 1913-2003*.
- 42 *Verslag omtrent het Nederlandsch Legermuseum over 1929*, 8.
- 43 *Verslag omtrent het Nederlandsch Legermuseum over 1934*, 18.
- 44 *Ibidem*.
- 45 *Verslag omtrent het Nederlandsch Legermuseum over 1935*, 13.
- 46 Zie over hem hoofdstuk 15, §6.
- 47 *Verslag omtrent het Nederlandsch Legermuseum over 1928*, 12.
- 48 In 1938-1939 trad de historicus Jan Willem Wijn (1891-1965) op als waarnemend directeur van het Legermuseum.
- 49 Gemeentearchief Rotterdam, catalogusnr. P 005814-1 (portretfoto met beschrijving) en Burgerlijke Stand Rotterdam, aktenr. 2910.
- 50 Arch. LM, Register van ingekomen en uitgegane stukken, 18-12-1940. Arch. LM, Register van ingekomen en uitgegane stukken, 20-02-1948. Zie over de verzamelaar Koch: Buijnsters, 'Mr. Ferdinand Casper Koch (1873-1957) als boekverzamelaar', 143-158 en Buijnsters, *Geschiedenis van de Nederlandse bibliofilie. Boek- en prentverzamelaars 1750-2010*, 261-270.
- 51 Arch. LM, Register van ingekomen en uitgegane stukken, 13-01-1947.
- 52 Arch. LM, Register van ingekomen en uitgegane stukken, 20-05-1947.
- 53 Arch. LM, Register van ingekomen en uitgegane stukken, 02-11-1947, 23-12-1947.
- 54 *Nederlands Legermuseum 'Generaal Hoefer'. Jaarverslag 1947*, 16.
- 55 *Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefer'. Jaarverslag 1957*, 3.
- 56 Die Bibliothek F.C. Koch, Den Haag (Hamburg 1974). – Veilingcatalogus (Auktion 203) Dr. Ernst Hauswedell & Ernst Nolte.
- 57 Zie hierover: Sloos, 'Je maintiendrai. De oudste boeken van het Legermuseum en van Defensie', 151-191.
- 58 De Vries, *Hartman's Dutch gunmakers from the 15th to the 20th century*, 20.

- 59 *Nederlandsch Legermuseum 'Generaal Hoefler'. Jaarverslag 1952*, 3.
- 60 *Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler'. Jaarverslag 1961*, 15-16, *Jaarverslag 1966 Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler'*, 27.
- 61 *Jaarverslag 1963 Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler'*, 7.
- 62 *Jaarverslag 1965 Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler'*, 32.
- 63 *Jaarverslag 1966 Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler'*, 13.
- 64 Zie bijvoorbeeld: *Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler'. Jaarverslag 1957*, 4.
- 65 Archief LM, J.G. Schönau, 'Nota aan de Bibliothecaris van het Ministerie van Oorlog' inzake 'Afvoer van boeken en periodieken', d.d. 14 maart 1959.
- 66 Schönau, 'Militair-wetenschappelijk bibliotheekwezen', 147-148.
- 67 Idem, 148.
- 68 Wolf, 'De bibliothecarissen en de bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie vanaf 1828', 99, Van Eyk, 'De paradepaarden van het Legermuseum. Duizend oude drukken', 85. De Looper, *Negentig boeken*.
- 69 Cit. in: De Looper, *Negentig boeken*, 5-6.
- 70 In de wandelgangen wordt deze historische bibliotheek aangeduid als de bibliotheek van het Ministerie van Oorlog. Toen de overdracht plaatsvond was echter al de aanduiding Ministerie van Defensie ingevoerd, reden om de bibliotheek hier ook zo aan te duiden.
- 71 *Nasporingen en studiën op het gebied der krijgsgeschiedenis. Eenzestigste jaarverslag 1 januari 1967-1 januari 1968*, 43.
- 72 *Nasporingen en studiën op het gebied der krijgsgeschiedenis. Zestigste jaarverslag 1 januari 1966-1 januari 1967*, 35.
- 73 *Jaarverslag 1974 Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler' te Leiden/Delft*, 13.
- 74 *Jaarverslag 1966 Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler'*, 27.
- 75 *Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler'. Jaarverslag 1959*, 4.
- 76 Archief LM, J.G. Schönau, 'Nota aan de Bibliothecaris van het Ministerie van Oorlog' inzake 'Afvoer van boeken en periodieken', d.d. 14 maart 1959.
- 77 Zie: Schoenmaker, *Plein 4. De geschiedenis van een logement en een departement*.
- 78 Zie voor de ontstaansgeschiedenis van het ministerie: Van Schie, *Inventarissen van de archieven van het Comité tot de Algemene Zaken van het Bondgenootschap te Lande, 1795-1798, van het ministerie van Oorlog, 1798-1810/1813 en van enige zelfstandige organen van dit ministerie, 1793-1813*, 10-22, 49-62, en Beth, *De Departementen van Algemeen Bestuur, gedurende het tijdvak 1798-1907*.
- 79 Zie: Fontaine, *De Raad van State, zijn taak, organisatie en werkzaamheden in de jaren 1588-1590*.
- 80 Sloos, *Warfare and the age of printing*, passim.
- 81 Ibidem.
- 82 Zie: Wiekart, 'De bibliotheek van prins Maurits'.
- 83 Renting, *The seventeenth-century Orange-Nassau Library*, 100-103.
- 84 Idem, 71, 73.
- 85 Idem, 57-62. Sloos, *Voor den dienst der Armée*, §1.1, 2.2.
- 86 Idem, 73.
- 87 Sloos, "'Bergt u in u schilt." Minder bekende krijgskundige ideeën van prins Maurits, in 1618 door een bewonderaar te boek gesteld', 11.
- 88 Zie over de lotgevallen van de stadhouderlijke bibliotheek in 1795: Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, 1-23; Kuijpers, *Boeken van Oranje. De Oranje-Nassaubibliotheek ten tijde van Willem III*, passim en in het bijzonder p. 29-30.
- 89 Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, 77.
- 90 Van Drimmelen e.a. (red.), *Honderd hoogtepunten uit de Koninklijke Bibliotheek*, 114-115 en Sloos, "'Bergt u in u schilt." Minder bekende krijgskundige ideeën van prins Maurits, in 1618 door een bewonderaar te boek gesteld', 11. Zie over dit boek ook hoofdstuk 3.
- 91 Loonstra, *Uit Koninklijk Bezit. Honderd jaar Koninklijk Huisarchief: de verzamelingen van de Oranjes, 177-178*.
- 92 Nationaal Archief, Den Haag, Depot-generaal van Oorlog, 1806-1811, nummer toegang 2.01.14.05, inv.nr. 17, 19. Zie over het Depot van Oorlog voorts: Van Schie, *Inventarissen van de archieven van het Comité tot de Algemene Zaken van het Bondgenootschap te Lande, 1795-1798, van het ministerie van Oorlog, 1798-1810/1813 en van enige zelfstandige organen van dit ministerie, 1793-1813*, 144-145, Berthaut, *Les ingénieurs géographes 1624-1832*, 211-230, Van der Linden, *Topografische en militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden*, 11-12. Over Krayenhoff verscheen onlangs de biografie: Uitterhoeve, *Cornelis Kraijenhoff 1758-1840. Een loopbaan onder vijf regeervormen*.
- 93 Van der Linden, *Topografische en militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden*, 11.
- 94 NL-HaNA, Depot-Generaal, 2.01.14.05, inv.nr. 19.
- 95 NNBW, III, kol. 716.
- 96 Dat het deze P.S.R. van Hooff betreft, is echter slechts een vermoeden, zie: *Naam-register der officieren van de Koninklijke Hollandsche Armee. Over het jaar 1807*, 114, 119 en: Van Meijgaard, *De Genie in de Bataafs-Franse Tijd*, 73-74.
- 97 NL-HaNA, Depot-Generaal, 2.01.14.05, inv.nr. 17.
- 98 NL-HaNA, Depot-Generaal, 2.01.14.05, inv.nr. 19.
- 99 Berthaut, *Les ingénieurs géographes*, 221.
- 100 Idem, 421.
- 101 Idem, 392.
- 102 Idem, 422.
- 103 Idem, 424.

- 104** NNBW II, kol. 866-867.
- 105** Anoniem, *Inventaris van het fragment-archief van het Archief van Oorlog en Topografisch Bureau (1811) 1814-1841*, 5.
- 106** Schoenmaker, *Plein 4. De geschiedenis van een logement en een departement*, 53.
- 107** Idem, 64-67.
- 108** Anoniem, *Inventaris van het fragment-archief van het Archief van Oorlog en Topografisch Bureau (1811) 1814-1841*, 6.
- 109** Idem, 7.
- 110** De kaartencollectie van het voormalige Archief van Oorlog berust vandaag de dag bij het Nationaal Archief, terwijl de boeken als (geïntegreerd) onderdeel van de historische bibliotheek van het Ministerie van Defensie bij het Legermuseum berusten.
- 111** Sloos, *Voor den dienst der Armée*, I, §2.5.
- 112** Zie: De Roo van Alderwerelt, *De Grootmeester en de inspecteurs der artillerie van de Koninklijke Landmacht van 1814 tot 1839*, 51-72.
- 113** De Roo van Alderwerelt, *De Grootmeester en de inspecteurs der artillerie van de Koninklijke Landmacht van 1814 tot 1839*, 73.
- 114** De Roo van Alderwerelt, *De Grootmeester en de inspecteurs der artillerie van de Koninklijke Landmacht van 1814 tot 1839*, 52. Zie ook: De Bas, *Prins Frederik der Nederlanden en zijn tijd*, deel IV, 108-124.
- 115** De Roo van Alderwereld, *De Grootmeester en de inspecteurs der artillerie van de Koninklijke Landmacht van 1814 tot 1839*, 73.
- 116** Ibidem.
- 117** Idem, 59.
- 118** Ibidem.
- 119** Idem, 63.
- 120** Idem, 66.
- 121**'s *Gravenhaagsche stads almanak voor het jaar 1840*, 104.
- 122** De Roo van Alderwereld, *De Grootmeester en de inspecteurs der artillerie van de Koninklijke Landmacht van 1814 tot 1839*, 23.
- 123** Idem, 21.
- 124** Zie over hem: Van Hoof, *Menno van Coehoorn 1641-1704. Vestingbouwer, belegeraar infanterist, en in het bijzonder over zijn belangrijkste publicatie, Nieuwe vestingbouw, op een natte of lage horisont; ... (Leeuwarden 1685)*, 33-36.
- 125** Idem, 20-21. Wijn, *Het Staatsche leger, 1568-1795. Het tijdperk van de Spaanse Successieoorlog, 1702-1715*, deel III, 427. Vriendelijke mededeling door dr. Olaf van Nimwegen.
- 126** Zie over het manuscript van Gelinck, getiteld *Memorie en korte beschrijvinge van de fondamenten van de artillerie ...*: Van Nimwegen, 'Kanonnen en houwiters. De Staatse veldartillerie in de eerste helft van de achttiende eeuw', 50-66. Zie over Van Amama's inscriptie: Hoftijzer, 'Boeken met geschiedenis', 252-253. Het boek was daarvoor eigendom van Sibolt van Adelen van Cronenburgh (1601-1644), wiens inscriptie staat op een eerder schutblad. Deze Sibolt was een oom van moederszijde van Van Amama. Zie over Tieboel: Ringoir, *Afstammingen en voortzettingen der Genie en Trein*, 34.
- 127** Zie over Bignon: Hoftijzer, 'Boeken met geschiedenis', 248-249. Zie over boeken met het supra libros R.V.S. hoofdstuk 2, §2.1, onder het kopje: *Oude en vorstelijke boeken voor een nieuwe instelling*.
- 128** Het betreft: Diego Ufano, *Artillerie. C'est à dire vraye instruction de l'artillerie et de toutes ses appartenances. ...* (Frankfurt am Main 1614), Michael Mieth, *Artilleriae recentior praxis. Oder neuere geschütz Beschreibung ...* (Frankfurt am Main, Leipzig 1684), Nicolas-François de Blondel, *L'art de jeter les bombes* (Parijs 1699), Christoph Friedrich von Geissler, *Neue, curieuse und vollkommene Artillerie, ...* (Dresden 1707), Johann Christoph Meinig, *Grund-lehren der Artillerie. ...* (Leipzig 1734), Pierre Surirey de Saint Remy, *Memoires d'artillerie, ...* (Parijs 1745) 3 dl., Heinrich Otto von Scheel, *Memoires d'artillerie contenant l'artillerie nouvelle, ou les changemens faits dans l'artillerie françoise en 1765* (Kopenhagen 1777), Jacob von Mauvillon, *Essai sur l'influence de la poudre à canon dans l'art de la guerre moderne, ...* (Dessau 1783), Gaspard Monge, *Description de l'art de fabriquer les canons, ...* (Parijs 1793/1794).
- 129** Joseph de Guignes (red.), Joseph Amyot (vert.), *Art militaire des Chinois, ou recueil d'anciens traités sur la guerre, composés avant l'ère chrétienne, ...* (Parijs 1772). Een exemplaar van dit werk is overigens ook aanwezig in de historische bibliotheek van de Hogere Krijgsschool, die in het bezit kwam van dit werk via de Rijdende Artillerie.
- 130** Zie voor een selectie van boeken met onder meer eigendomskenmerken in andere boeken in deze collectie: Hoftijzer, 'Boeken met geschiedenis', 244-259.
- 131** Zie over dit geslacht: Van Epen, *Het geslacht De Veye. Genealogie met biographische aantekeningen, Nederland's Patriciaat 1912 en 1951*, Veeren, 'De Veye', kol. 181-186.
- 132** *Catalogus der bibliotheek van het Ministerie van Oorlog* (1850) passim.
- 133** *Catalogus der bibliotheek van het Departement van Oorlog* (1878) passim.
- 134** De bij de departementsbibliotheek binnengekomen boeken van de De Veye's betroffen overigens ook negentiende-eeuwse boeken. Incidenteel duikt bij raadpleging van een boek uit de omvangrijke, circa 250.000 banden tellende, boekencollectie van het Legermuseum een negentiende-eeuwse uitgave op met een eigendomskenmerk van de De Veye's op. Omdat alleen de circa 4000 boeken van vóór 1801 van het Legermuseum systematisch zijn onderzocht, kan over boeken van later datum die mogelijk van de De Veye's zijn geweest geen zinnig

woord worden gezegd. Een omstandigheid waarin waarschijnlijk niet snel verandering zal komen.

135 Zie over de voorgeschiedenis van het Corps Ingenieurs: Sneep, 'Het Corps Ingenieurs in het Staatsche Leger', 150-154.

136 Zie over deze functie: Sneep, 'Het Corps Ingenieurs en de Directie der Fortificatiën in het Staatse Leger', 16-21. Zie over de genie in het algemeen vanaf 1748: Elands e.a., *250 jaar Genietroepen 1748-1998*.

137 Zie ad. 2.1, nr. II.1, 2, 3.

138 Deze dubbelfunctie was al een feit sinds 1770, onder Carel Dumoulin; zie: Mascheck, *Geschiedenis van het Korps Nederlandsche Mineurs en Sappeurs van de vroegste dagen tot op den tegenwoordigen tijd 1852*, 57.

139 De Veye vertrok hier in 1763 naartoe voor het neerslaan van een betrekkelijk omvangrijke slavenopstand. Hij maakte deel uit van de ongeveer 660 officieren, onderofficieren en manschappen die aan boord waren van een kleine vloot van zes schepen die op 6 november van genoemd jaar de rede van Texel verlieten. Dit expeditielegertje moest de Nederlandse gouverneur op Berbice en zijn kleine troepenmacht ondersteuning bieden. Zie hierover: Bosman, 'De ontwerpen van François Samuel de Veye (1726-1797) voor Berbice', 44-63.

140 Zie over F.S. de Veye ook: Moreau, *Bolwerk der Nederlanden. De vestingwerken van Maastricht sedert het begin van de 13e eeuw*, 80, 192, 260.

141 Zie voor alle verdere militaire nazaten van het geslacht ad. 2.1.

142 Zie: ad. 2.1, nr. IIIa.2, 3, IV.1, 2, 3, IIIb. 2.

143 Scholten, *Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland 1579-1795*, 84.

144 Tydeman, *Levensbijzonderheden van den luitenant-generaal baron C.R.T. Krayenhoff; door hem zelve in schrift gesteld en op zijn verlangen in het licht gegeven*. Zie over hem voort: Uitterhoeve, *Cornelis Kraijenhoff 1758-1840. Een loopbaan onder vijf regeervormen*.

145 Zie hoofdstuk 8, §5.

146 Zie: ad. 2, nr. 23.

147 Bigot de Morogues, *Zee-tactick of grond-regulen der krygskunde ter zee*, deel I, f. 3† 2r.

148 Cf. Schulten, *Contribution à l'étude des termes militaires français en néerlandais 1567-1625*. Van de Staatse officieren sprak in het laatste kwart van de achttiende eeuw 64,08% Frans, zie: Zwitzer, 'De militie van den staat', 124.

149 Woelderink, *Het Koninklijk Huisarchief te 's-Gravenhage*, 29.

150 Idem, 46, 65.

151 Zie hierover: Fox, 'Militaire entourage rondom Oranje. De totstandkoming van het Militaire Huis in de eerste helft van de negentiende eeuw', 6-37, en Van Woensel, *Militairen aan het hof. De geschiedenis van het Militaire Huis 1849-2005*.

152 Sloos, *Warfare and the age of printing*.

153 Sloos, 'Een koning met liefde voor het boek', 131.

154 Idem, 130.

155 Zie over deze school: Bevaart, *De Gouden Zon. De hogere vorming van officieren der Koninklijke Landmacht 1868-1992*.

156 Bevaart, *De Gouden Zon. De hogere vorming van officieren der Koninklijke Landmacht 1868-1992*, 54.

157 Idem, 53.

158 *Regeling van de Hoogere Krijgsschool, ingesteld bij de Wet van 21 Juli 1890 (Stbl. No. 126)*, tot regeling van het Militair Onderwijs bij de Landmacht, voor zoover daarbij de opleiding voor den officiersrang en de hogere vorming van den officier zijn betrokken, Artikel 24 en p. 30. Zie over de bibliotheek van de Hogere Krijgsschool: Sloos, *Voor den dienst der Armee*, I, 69-70.

159 De bibliotheek wordt van begin af aan genoemd in de *Regeling van de Hoogere Krijgsschool, ingesteld bij de Wet van 21 Juli 1890 (Stbl. No. 126)*, tot regeling van het Militair Onderwijs bij de Landmacht, voor zoover daarbij de opleiding voor den officiersrang en de hogere vorming van den officier zijn betrokken, Artikel 24.

160 Zie hoofdstuk 6.

161 Zie over Van Kleef: De Fouw, *Philips van Kleef. Een bijdrage tot de kennis van zijn leven en karakter*, en Oudendijk, *Een Bourgondisch ridder over den oorlog ter zee. Philips van Kleef als leermeester van Karel v.*

162 Cf. Valkema Blouw, *Typographia Batava 1541-1600*. In *ordinem digressit A.C. Schuytvlot. Repertorium van boeken gedrukt in Nederland tussen 1541 en 1600*, nr. 3996 en de literatuur genoemd in voorgaande noot.

163 *Catalogus van de boeken, behoorende tot de bibliotheek van de Hoogere Krijgsschool*. 1 April 1892, [III].

164 Aldus de tekst op een ex libris in een exemplaar van De Quincy (1666-1739), *L'art de la guerre: contenant les instructions et maximes nécessaires pour tout homme de guerre, depuis le simple soldat jusqu'au général d'armée*, exemplaar Legermuseum, HB/P 1776-1777.

165 Deze kleine restantcollectie in Rijswijk is wel opgenomen in *Warfare and the age of printing*.

166 Het regiment dat op 25 november 1813 werd opgericht bleef aanvankelijk ongenummerd en kreeg vervolgens de naam Regiment Hussaren No. 4. Na samenvoeging van de Noord- en Zuid-Nederlandse troepen werd deze naam gewijzigd in Hussaren No. 6, dat tot 1841 zo zou blijven.

167 Zie over deze school ook hoofdstuk 9, §6.3.

168 Steenkamp, *De Nederlandsche rijsscholen*, 11.

169 Idem, 15.

170 Ibidem.

171 Idem, 16.

172 Zie hoofdstuk 9, §6.3.

173 Steenkamp, *De Nederlandsche rijsscholen*, 16.

174 Idem, 26-27.

175 Zie over de rol van vakliteratuur in het onderwijs bij de cavalerie in die periode: Sloos, 'Geducht wapen of showy horseman? Lansiers in het Nederlandse leger 1818-1849', 87-89.

176 Steenkamp, *De Nederlandsche rijsscholen*, 32.

- 177** Zie: Worsley e.a., 'De hoge school van de paardrijkunst', 37-54, en catalogusnr. 71.
- 178** Hoffenaar, *Vuur in beweging. 325 jaar veldartillerie 1677-2002*, 24.
- 179** Kooijmans e.a., Repertorium van Ambtsdragers en ambtenaren 1428-1861, Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag, online raadpleegbaar databestand, <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Repertorium/app/personen/11963> (februari 2011).
- 180** Parlement en politiek, Parlementair Documentatie Centrum Universiteit Leiden, www.parlement.com (februari 2001).
- 181** Zie over de Genie: Elands, *250 jaar Genietroepen 1748-1998*.
- 182** Huls, *Beleidsplan Geniemuseum 2004-2008*, 2.
- 183** Vriendelijke mededeling Hans Sonnemans, Geniemuseum Vught, d.d. 01-04-2011.
- 184** Vriendelijke mededeling drs. J.P.C.M. van Hoof, Nederlands Instituut voor Militaire Historie, d.d. 13-08-2007.
- 185** Wolf, 'De bibliothecarissen en de bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie vanaf 1828', 98. *Reglement voor de Koninklijke Militaire Academie*, 81.
- 186** *Reglement voor de Koninklijke Militaire Academie* [1828], 27, Idem, 30. Van 1828-1830 was C. Tandel assistent-bibliothecaris; zie: Van Steijn, 1828 - 24 november - 1903. *Gedenkboek [KMA]*, 67, *Reglement voor de Koninklijke Militaire Academie* [1828], 26.
- 187** Idem, 27.
- 188** Coenen, 'De oprichting van de KMA', 29-30.
- 189** Van Steijn, 1828 - 24 november - 1903, 5. http://www.europa-nu.nl/id/vgo9lkzpw2zu/i_p_delprat (28-12-2010).
- 190** Dat de KMA al in 1828 over een belangrijke bibliotheek beschikte, wordt geïllustreerd door het gegeven dat de bibliothecaris van begin af aan een nauwgezet omschreven, uniform droeg (Wolf, 1828-1978. *Honderdvijftig jaar Koninklijke Militaire Academie. Gedenkboek*, 138).
- 191** Wolf, 1828-1978. *Honderdvijftig jaar Koninklijke Militaire Academie*, 138.
- 192** Besluit 24 februari 1814, nr. 162. Zie: *Recueil militaire, bevattende de wetten, besluiten en orders, betreffende de Koninklijke Nederlandsche Landmagt. Gedrukt en uitgegeven op speciale autorisatie van het Department van Oorlog, ...* (hierna: RM) (1815) 124. Zie over deze school voorts: Janssen, 'De Artillerie- en Genieschool te Delft 1814-1828', 165-206, Janssen, *Op weg naar Breda. De opleiding van officieren voor het Nederlandse leger tot aan de oprichting van de Koninklijke Militaire Academie in 1828*, 267-352.
- 193** Moll, *Catalogus van de historisch-topografische bibliotheek*, deel I, v-vi.
- 194** Zie over deze scholen hoofdstuk 1, §2 en hoofdstuk 9, §6.2.
- 195** Sloos, *Warfare and the age of printing*, III, nr. 15060.
- 196** Als zodanig wordt dit boek nu opgenomen in deel 4 van de herziene uitgave van de bekende carto-bibliografie *Atlantes Neerlandici*: Van der Krogt, *Koeman's Atlantes Neerlandici* IV, nr. 44:21.
- 197** Zie de beschrijvingen van deze boeken in: Sloos, *Warfare and the age of printing*, passim.
- 198** Zie over de bewoningsgeschiedenis van het Kasteel van Breda: Van Wezel, *Het paleis van Hendrik III graaf van Nassau te Breda*, 12-13.
- 199** Wolf, 'De bibliothecarissen en de bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie vanaf 1828', 95.
- 200** Coenen, 'De oprichting van de KMA', 56.
- 201** Wolf, 'De bibliothecarissen en de bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie vanaf 1828', 95.
- 202** Ibidem.
- 203** Van Steyn, 1828 - 24 november - 1903, 5.
- 204** Hojel, 'Erardus Henricus Brouwer', 511.
- 205** Zie over Brouwer: Hojel, 'Erardus Henricus Brouwer', 505-515.
- 206** Zie over deze uitgave hoofdstuk 10, §2.1.
- 207** Van Steijn, 1828 - 24 november - 1903. *Gedenkboek [KMA]*, 67.
- 208** Aalders, *Tussen kazerne en universiteit*, 387.
- 209** Wolf, 'De bibliothecarissen en de bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie vanaf 1828', 96.
- 210** Ibidem.
- 211** Hojel, 'Erardus Henricus Brouwer', 512.
- 212** Zie voor de waardering van Korndörffer als bibliograaf: Kok, 'Levensbericht van J.P.J.W. Korndörffer', 397-410.
- 213** *NNBW*, III, kol. 716.
- 214** Korndörffer, *Militair onderwijs in Nederland en Nederlandsch-Indië. (1735-1890). Eerste proeve van een bibliographisch overzicht*, supplementen in 1891 en 1892.
- 215** Kok, 'Levensbericht van J.P.J.W. Korndörffer', 403.
- 216** In de catalogi van het Haags Gemeentearchief (<http://www.denhaag.nl/home/bewoners/de-gemeente-Den-Haag/Haags-gemeentearchief.htm>) is dit document helaas niet terug te vinden (28-12-2010). Het wordt ook niet genoemd door Kossmann (Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18de eeuw*) en Keblusek, *Boeken in de hofstad*.
- 217** Van Steijn, 1828-24 november-1903. *Gedenkboek [KMA]*, 74.
- 218** Ophorst, *Catalogus van de bibliotheek der Koninklijke Militaire Academie*.
- 219** Wolf, 'De bibliothecarissen en de bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie vanaf 1828', 98.
- 220** Daarnaast ook van de Sectie Luchtmacht Historie van de Luchtmachtstaf en van het Bureau

Marechaussee Historie van de Staf van de Koninklijke Marechaussee.

221 Zie over het IMG: Schoenmaker, 'Clio at arms: military history in the Netherlands', 82-104.

222 Schönau, 'Militair-wetenschappelijk bibliotheekwezen', 147.

223 BWN, II, 634-635.

224 Puype, *Arma index*, 121.

225 *Nasporingen en studiën op het gebied der krijgsgeschiedenis. Zestigste jaarverslag*, 36, 81-103.

226 Het Departement van Oorlog te Batavia in voormalig Nederlands-Indië beschikte ook over een uitgebreide bibliotheek, zie: *Catalogus van de bibliotheek van het Departement van Oorlog* (Batavia 1897-1906). Deze bibliotheek is echter in Indonesië achtergebleven. Een andere semi-militaire departementsbibliotheek, met onder meer de rubriek Krijgswezen, is die van het voormalig Ministerie van Koloniën, dat verantwoordelijk was voor het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL); zie: [Hartman], *Catalogus van de boeken en kaarten uitmakende de bibliotheek van het Departement van Koloniën. Met een naam- en zaakregister*, 292-311.

227 Beth, *De Departementen van Algemeen Bestuur gedurende het tijdvak 1798-1907*, 84-87.

228 Toen Minister van Marine mr. Joan Cornelis van der Hoop (1742-1825) op 13 maart 1825 overleed, hield ook zijn departement weer op te bestaan. De toestand in de Nederlandse koloniën en de uitgebroke Java-oorlog (1825-1830), was aanleiding om het bestuur van Marine en Koloniën, net als eerder in de jaren 1808-1810, in de hand van de Minister van Koloniën, mr. Cornelis Theodorus Elout (1767-1841), te verenigen; zie: Anoniem, *De opheffing van de Departementen van Marine en van Oorlog en de instelling van een Departement van Defensie*, 2). In de praktijk werden de marinezaken echter geregeld door een van de twee directeurs – een voor de zaken der marine en een voor de koloniën – die aan de minister werden toegevoegd. Zie: Beth, *De Departementen van Algemeen Bestuur gedurende het tijdvak 1798-1907*, 86. Nadat de oorlog op Java was beëindigd werd het Departement van Marine met ingang van januari 1830 weer van Koloniën afgescheiden. Tegelijkertijd ontstond door de rol die prins Frederik, Admiraal en Kolonel-Generaal, vervulde als een *trait-d'union* tussen de Departementen van Marine en van Oorlog, het, binnen marinekringen als gevaarlijk beschouwde, idee dat het beheer over vloot en leger zou moeten worden samengesmolten in een Departement van Defensie. Maar zover kwam het voorlopig niet (Anoniem, *De opheffing van de Departementen van Marine en Oorlog*, 4). In 1840 vond wederom een samenvoeging van het Ministerie van Marine met Koloniën plaats, welke twee jaar later weer ongedaan werd gemaakt.

229 *Catalogus der bibliotheek van het Ministerie van Marine* (1857) [3].

230 Backer Dirks, 'Levensberigt van Johan Marinus Obreen', 100.

231 Sloos, *Warfare and the age of printing*, I, nr. 09225.

232 Idem, nr. 09086. Boeken uit het bezit van Van Kinsbergen, inclusief eigen werk, berusten als onderdeel van diens legaat bij het Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam, zie: <http://www.iisg.nl/collections/akademiebibliotheek/themes/military-nl.php> (februari 2011). Zie over deze boeken voorts: Prud'homme van Reine, *Jan Hendrik van Kinsbergen 1735-1819. Admiraal en filantrop*, 37-42.

233 *Catalogus der bibliotheek van het Ministerie van Marine. Eerste vervolg tot 1 Julij 1859*, [4].

234 NNBW, IV, kol. 506-507, zie over de modellenkamer: Lemmers, *Techniek op schaal. Modellen en het technologiebeleid van de Marine 1725-1885*, en over Backer Dirks in het bijzonder 29, 229.

235 [Backer Dirks], *Catalogus der bibliotheek van het Ministerie van Marine* (1889) 1.

236 Van der Werff, *Catalogus der bibliotheek van het Departement van Marine, bijgewerkt tot ultimo december 1911*.

237 Zie voor een inleiding over vakliteratuur voor de marine tot 1795: Van Dissel, *Varen en vechten. 's Lands zeemacht (1597-1795) in druk*.

238 Arendsen, *Catalogus van de historische collectie in de bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Marine*, [3].

239 Idem, [3].

240 Ibidem.

241 [Slingervoet Ramondt], *Catalogus der bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord*, [III].

242 NNBW, IV, kol. 506-507, Lemmers, *Techniek op schaal*, 29, 229.

243 Arendsen, *Catalogus van de historische collectie in de bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Marine*, [3].

244 [Slingervoet Ramondt], *Catalogus der bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord*, [III].

245 Arendsen, *Catalogus van de historische collectie in de bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Marine*, [5].

246 Idem, [9].

247 Zie over (de) pronkstukken in de historische collectie van de bibliotheek van het KIM: Elphick, '6. Kunstschatten en herinneringsvoorwerpen', 251-254.

248 Deze bevinden zich in de bibliotheek van het KIM.

249 Bevaart, *Bronbeek. Tempo doeloe der liefdadigheid*, 20.

250 Idem, 13, 20-21.

251 Idem, 25.

252 Smits, *Denkboek van het Koloniaal-Militair Invallidenhuis Bronbeek*, 98.

253 Ibidem, 98.

254 Idem, 220.

3 De eerste beschrijving van de Nederlandse artillerie

1 Zie over deze onderverdeling hoofdstuk 8, §4.

2 Hoewel het boekblok van deze folio-uitgave bibliografisch een geheel vormt, hebben de genoemde delen twee tot en met vier elk een eigen gegraveerde titelpagina, zoals wel vaker voorkomt. De aangehaalde titel van het boek staat op de gegraveerde titelpagina die geldt voor het gehele werk. Deze is gebonden vóór het eerste gedeelte. Het boek is rijk geïllustreerd met zowel illustraties binnen de tekst als achttien platen daarbuiten. De meeste platen (tien) zijn plano's, dat wil zeggen over twee pagina's tegenover elkaar. Daarnaast zijn er zes platen die uitgevouwen kunnen worden. Naast twee platen over één pagina zijn drie tekstillustraties ook paginagroot. Dat maakt met één kleine tekstillustratie een totaal van 22 illustraties en 4 gegraveerde titelpagina's.

3 Zie bijvoorbeeld: (over J. van Belle) Sloos, "Dien prijzenswaardigen, heiligen, ja goddelijken dorst naar wetenschappen"; de Rotterdamse katholieke uitgeverij Van Belle en het tijdschrift "Encyclopédie" (1847-1873), 237-262, en (over D. du Mortier) Sloos, "Kort maar krachtig." De firma Du Mortier en Zoon (1754-1854), dé schoolboekenuitgever van Nederland, 156-196. Deze uitgevers schreven beiden boeken over onderwerpen die aansluiten bij hun specialisaties en gaven die zelf uit.

4 Cf. Hoftijzer, 'Nederlandse boekverkopersprivileges in de zeventiende en achttiende eeuw', 49-62.

5 Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18de eeuw. Biographisch woordenboek van boekverkoopers, uitgevers, boekdrukkers, boekbinders enz.*, 186.

6 Zie over de uitgebreide Franstalige uitgave, waarin (op p. 98-103) aandacht wordt besteed aan Brazilië: *Catalogue twenty-five 250 fine and interesting old books in many field and atlases. A selection from our stock in chronological order*, 95-96.

7 Zie de Short-title Catalogue, Netherlands (STCN, www.stcn.nl), onder Albert Girard als auteur.

8 Nadine Orenstein, *Hendrick Hondius and the business of prints in seventeenth-century Holland*, 109.

9 Dit kan worden opgemaakt uit de tekst op de platen in het Nederlands, Frans en Latijn.

10 Zie: Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, deel VIII, 1039, Bierens de Haan, *Bibliographie néerlandaise historique-scientifique des ouvrages importants dont les auteurs sont nés aux 16e, 17e et 18e siècles*, 129. Het wordt niet genoemd in Breman, *Books on military architecture printed in Venice*.

11 Hoogendoorn, *Bibliografie van de Nederlandse exacte wetenschappen. Deel 1 (ca 1470 tot ca 1670)* (concept) 328-329, nr. HondiusH031. De gegevens van deze uitgave zijn: Pietro Sardi, *Discorsi sopra la necessità dell' architettura militare* (Venetië 1642), exemplaren hiervan zijn

aanwezig in de Biblioteca Nazionale Marciana, nr. D 007D 094) en in de Universitätsbibliothek Göttingen, nr. 8 AUCT GR VI, 4241 (6) (HG-MAG).

12 Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, deel VIII, 1041. In het NNBW, VIII, kol. 806, wordt het werk alleen genoemd als een uitgave van Hondius.

13 Bardin, *Dictionnaire de l'armée de terre ou recherches historiques sur l'art et les usages militaires des anciens et des modernes*, deel [5], 3942, Cockle, *A bibliography of military books up to 1642*, nr. 816, Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 945, Rumpf, *Allgemeine Literatur der Kriegswissenschaften*, deel 1, nr. 4776.

14 Bierens de Haan, *Bibliographie néerlandaise historique-scientifique*, 129.

15 Orenstein, *Hendrick Hondius and the business of prints in seventeenth-century Holland*, 121.

16 Zie: Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie van de vroegste tijden tot heden*, deel II, passim. Ten Raa, *Het Staatse Leger 1568-1795*, deel III, 196, Wijn, *Het krijgswezen in den tijd van prins Maurits*, passim, Van den Berg, *Geschiedenis van de Mineurs, Sappeurs en Pioniers, met name in de Nederlanden, tot in de tijd van Prins Maurits*, passim, Zandvliet (red.), *Maurits, prins van Oranje*, passim.

17 Von Geissler, *Neue, Curieuse und vollkommene artillerie, ...*, f. b.iv. nr. 13.

18 Geuss, 'Versuch einer Artillerie-Bibliothek, worin die vornehmsten die Geschütz-kunst betreffenden Schriften in chronologischer Ordnung angezeigt sind', 308.

19 Schütte, *Architekt und Ingenieur. Baumeister in Krieg und Frieden*, nr. 315 (Franstalige editie).

20 Orenstein, *Hendrick Hondius*, 109.

21 Zie STCN; het betreft de uitgaven *Præstantium aliquot theologorum, qui rom. antichristum præcipue oppugnarunt, effigies* (1602) en *Perspective id est, Celeberrima ars inspicientis aut transpicientis oculorum aciei* (1605).

22 Bierens de Haan, *Bibliographie néerlandaise historique-scientifique ...*, 129.

23 Hiervan is voor zover bekend geen exemplaar aanwezig in een openbare collectie. Het boek wordt genoemd door Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie*, deel II, 226, en Ten Raa, *Het Staatse Leger*, deel II, 38, noot 1 en 201. Op 10 augustus 2005 werd een exemplaar geveild bij Marc van de Wiele in Brugge (lotnr. 198), dat in particulier bezit bleef. Zie veilingcatalogus Marc van de Wiele, Brugge, 8-10-2005, nr. 198. Dit exemplaar was blijkens een eigendomsstempel overigens afkomstig van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en staat niet in haar catalogus.

24 De Cank, 'De Officina Plantiniana en de Elzeviers, 1641-1656', 189.

25 De diverse productie van Hondius komt ook tot uiting in de verschillende interpretaties van zijn werk. De series prenten met een gegraveerde titelpagina, die in de STCN zijn opgenomen als

- 'books of plates', rekent N. Orenstein in haar studie *Hendrick Hondius* niet tot zijn boeken. Zij komt zodoende uit op elf werken, uitgegeven in de periode 1604-1637. Overigens blijkt uit de STCN dat Hondius al in 1602 een 'book of plates' mét typografische tekst uitgaf, dat niet door Orenstein wordt vermeld.
- 26** De STCN levert nu (04-04-2011) 33 treffers op, uitgegeven in de periode 1599-1649.
- 27** Orenstein, *Hendrick Hondius*, 40, 55.
- 28** Eadem, 56.
- 29** Dubourg Glatigny, 'Hans Vredeman de Vries en de perspectiefleer', 131.
- 30** Zie over het eerste vuurgeschut in de Nederlanden en de benaming daarvan: Hoffenaar, *Vuur in beweging*, 9-10, De Geïntegreerde Taalbank, <http://gtb.inl.nl/?owner=WNT, en Kuypers, Geschiedenis der Nederlandsche artillerie>, 165-265.
- 31** Het boekje uit 1588 is het eerste, aldus Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie*, deel II, 191. Hiervan is één exemplaar bekend, bewaard in de Koninklijke Bibliotheek, signatuur 1702 C 60:1.
- 32** *Der bussen meestersy* (Amsterdam 1593), bij dezelfde uitgever.
- 33** Zie STCN.
- 34** *Nieuwe const van het bossenschietsen* (Amsterdam 1601), British Library, Londen, signatuur 534.f.38:3. Zie STCN.
- 35** Het wordt genoemd in Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie*, II, 191.
- 36** *Catalogue de la bibliotheque et des instruments de musique de feu M. Ch. Edm. H. de Coussemaker*, nr. 1116.
- 37** Het betreft uitgaven van achtereenvolgens Abel van der Storck in Amsterdam, en Casparus Lootsman en Jacob II Konijnenbergh in Amsterdam.
- 38** Friedrich von Sedlitz, *Büchsen-Schiesserey-Kunst. Auß der Holländischen Sprach in die Hochteutsche übersetzt* (Frankfurt am Main 1676). Zie de Gemeinsamer Verbundkatalog, www.gbv.de (januari 2011).
- 39** Het betreft: Gerrit van der Tollen, *Het nieuw licht der bosschietery. Zijnde een volkomen onderwijsing van het konstapelschap* (Vlissingen 1701, 17??, en tweede helft achttiende eeuw), en Pieter Hellingwerf, *Hoornse beknopte bosschietery, dat is: een verhandeling, zoo wgens de kruytrekening tot alderhande stukken, als mede het werpen der bomben, als anders, de konstapelschap betreffende* (Amsterdam 1714, 1742, 1751).
- 40** Zie over dit boek: Cockle, *A bibliography of military books*, nr. 684.
- 41** Partington, *A history of Greek fire and gunpowder*, 166.
- 42** Diego Ufano, *Archeley, das ist, Gründlicher und eygentlicher Bericht, von Geschüsz und aller Zugehör* (Zutphen 1630).
- 43** Cf. Van Nimwegen, 'Deser landen crijchsvolck.' *Het Staatse leger en de militaire revoluties 1588-1688*, 445, noot 32.
- 44** Zie over Van Meterens werk: Verduyn, *Emanuel van Meteren, Brummel, Twee ballingen 's lands tijdens onze opstand tegen Spanje*.
- 45** Hondius, *Korte beschrijvinge, ende af-beeldinge van de generale regelen der fortificatie*, 72.
- 46** Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 945.
- 47** *Ibidem*.
- 48** Hondius, *Korte beschrijvinge, ende af-beeldinge van de generale regelen der fortificatie*, f. π2r-v.
- 49** *Idem*, f. (...) 2r.
- 50** *Cit. in: Idem*, 3.
- 51** *Cit. in: Hondius, Grondige onderrichtinge in de optica, ofte perspective konst*, f. A1v.
- 52** *Cit. in: Idem*, f. A1v.
- 53** Hahlweg, *Die Heeresreform der Oranier und die Antike*, 115.
- 54** Hondius, *Korte beschrijvinge, ende af-beeldinge van de generale regelen der fortificatie*, 50.
- 55** Zie: *Idem*, achtereenvolgens 5, 12, en 14.
- 56** *Cit. in: Idem*, f. (...)2v.
- 57** *Cit. in: Idem*, 21.
- 58** *Idem*, 14 en Van den Heuvel, 'Wisconstighe ghe-dachtenissen. Maurits over de kunsten en wetenschappen in het werk van Stevin', 112-113.
- 59** *Cit. in: Hondius, Korte beschrijvinge, ende af-beeldinge van de generale regelen der fortificatie*, 11.
- 60** *Cit. in: Wijn, Het krijgswezen*, 183.
- 61** *Cit. in: Hondius, Korte beschrijvinge, ende af-beeldinge van de generale regelen der fortificatie*, 22.
- 62** *Cit. in: Idem*, 21, Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie*, II, 204-205.
- 63** Zie voor deze suggestie: Zandvliet, *De groote wereld in 't klein geschildert. Nederlandse kartografie tussen de Middeleeuwen en de industriële revolutie*, 72.
- 64** Orenstein, *Hendrick Hondius*, 26-28.
- 65** Kossmann, 'Haagsche uitgevers van de zeventiende en achttiende eeuw. I. De beide Haagse uitgevers Hendrik Hondius', 275.
- 66** Orenstein, *Hendrick Hondius*, 26-28.
- 67** Huygens, *Mijn jeugd*. Griffioen, 71.
- 68** *Cit. in: Huygens, Mijn jeugd*, 71. De vertaling van Heesakkers wijkt wezenlijk af van die in de uitgave: Huygens, *De jeugd van Constantijn Huygens door hemzelf beschreven*. In deze eerdere vertaling wordt Hondius een vriend van Huygens genoemd (p. 66).
- 69** Groenveld, "'C'est le pere, qui parle." Patronage bij Constantijn Huygens (1596-1687)', 57.
- 70** Zie voor een opsomming van de relevante feiten: J.A. Worp over Huygens in het *NNBW* I, kol. 1186-1190.
- 71** De uitgever en kaartenmaker Willem Jansz. Blaeu (1571-1638) zag zijn aanstelling tot kaartenmaker van de VOC in 1619 naar een van zijn leerlingen gaan, omdat hij een remonstrant was. Cf. Zandvliet, *Mapping for money*, 97-98.
- 72** Orenstein, *Hendrick Hondius*, 35, Kees Zandvliet, 'Het hof van een dienaar met vorstelijke allure', in: Zandvliet, *Maurits, prins van Oranje*, 59-60.

- 73** Zie: Wüllschleger, *Scheurmakers en nieuwlichters*, 104-106.
- 74** Idem, 128.
- 75** Zie voor deze suggestie: Kees Zandvliet, 'Het hof van een dienaar met vorstelijke allure', in: Zandvliet, *Maurits, prins van Oranje*, 59.
- 76** Wüllschleger, *Scheurmakers en nieuwlichters*, 106.
- 77** Ibidem.
- 78** Van den Sande, 'Nederlandsche historie, ... Dienevende voor continuatie vande historie van wijll. Everhard van Reyd', 76.
- 79** Zie: Hanau, 'De Rijksgieterij van Bronzen Geschut te 's-Gravenhage, en de familie Maritz', 103-104.
- 80** Mulder, 'De Kloosterkerk te 's Gravenhage', 71.
- 81** Zie: Hondius, *Korte beschrijvinge, ende af-beeldinge van de generale regelen der fortificatie*, f. (...) 2r. Pas in 1665, toen Hondius allang was overleden, werd aan de rand van Den Haag aan het Smidswater een nieuwe geschutsgieterij gebouwd. Zie over deze (voormalige) geschutsgieterij hoofdstuk 2, §1.2 en §2.1, onder het kopje: *De bibliotheek van de Hogere Krijgsschool*.
- 82** Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie*, II, 197.
- 83** Lydius moest samen met Eduard Poppius, predikant in Amstelveen, verschijnen voor de Gecommitteerde Raden in verband met beledigingen en beschuldigingen inzake verduistering van Lydius aan het adres van Poppius.
- 84** Cit. in: Smit, 'Prins Maurits en de goede zaak. Brieven van Maurits uit de jaren 1617-1619', 98-99.
- 85** Van Regteren Altena, 'Grotten in de tuinen der Oranjes', 33. De beschrijvingen en platen zijn opgenomen in Hondius' perspectiefboek *Grondige onderrichtinge in de optica, ofte perspective konste*, beschrijvingen 30 en 31 bij de platen met deze nummers, en deze platen zelf.
- 86** Ten Raa, *Het Staatsche Leger*, II, 38, 201.
- 87** Het vergelijkbare maar minder bekende plaatwerk van Van Breen is inhoudelijk een tegenhanger van De Gheyns boek, het behandelt namelijk het doorbreken van de linies der infanterie op het slagveld. Zie hierover: Sloos, 'Bergt u in u schilt. Minder bekende krijgskundige ideeën van prins Maurits, in 1618 door een bewonderaar te boek gesteld', 11-14.
- 88** Cit. in: Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie*, II, 199.
- 89** Zie bijvoorbeeld: Keblusek, 'Boeken aan het stadhouderlijk hof', 143-160.
- 90** Riling, *Guns and shooting, a selected chronological bibliography ...*, nr. 141, 22-22.
- 2** Zie over hem: Nowak, *Kazimiers Siemienowicz ok. 1600-ok. 1651*, Pools, Ivaškevi ius, *Kazimir Semenovich i ego kniga 'Velikoe iskusstvo artillerii. Chast' pervaia'*, Pools met een Engelse samenvatting, en Thijssen, *1000 jaar Polen en Nederland*, 85.
- 3** Zie bijvoorbeeld: De Moor, 'Ervaring en experiment: militaire ontwikkelingen in de 16e en 17e eeuw', 163-178.
- 4** De Moor, 'Ervaring en experiment: militaire ontwikkelingen in de 16e en 17e eeuw', 167.
- 5** Hij schreef: 'La règne du roi de Suède forme une importante époque de la deuxième période de l'histoire de la guerre moderne, et on peut la considérer comme la troisième de l'histoire de la tactique de l'artillerie.' Cit. in: De Grewenitz, *Traité de l'organisation et de la tactique de l'artillerie, et histoire de cette arme, depuis les temps les plus reculés du Moyen Age jusqu'à nos jours*, 48.
- 6** Hij schreef: 'ob schon solches-vor hunderd-auch wol weniger Jahren, noch in einem Unvollkommenen Stande war, haben doch die Kriege mit den Schweden, und andern ihren Feinden, solches in grosse Vollkommenheit gebracht.' Cit. in: Mieth, *Artilleriae recentior praxis*, 53.
- 7** Schulten e.a., *Nederland en Nassau-Dietz*, 50.
- 8** Cf. Van Nimwegen, 'Deser landen krijshvolck', 101.
- 9** Zie over de legersamenstelling: Schukking, *De vesting Hulst; haar beleg in 1645 en haar beteekenis als monument van geschiedenis en kunst*, 15.
- 10** *Mémoires de Frédéric Henri prince d'Orange. Qui contiennent ses Expéditions Militaires depuis 1621 jusqu'à l'Année 1646*, 358, Schukking, *De vesting Hulst*, 28.
- 11** Cit. in: Idem, 26. Dit citaat komt oorspronkelijk uit *d'Articulen bij sijn hoogheit de heer prince van Oranjen geacordeert aende geestelijckheit, bailliu, burgemeesters en schepenen der stede van Hulst, in druck publijckelijck uytgegeven*, exemplaar in STCN: *Articulen, by sijne hoogheit mijn heere den prince van Orangie, geacordeert aende geestelicckheit, baillieu, burgermeesters ende schepenen der stad van Hulst* (Den Haag 1645).
- 12** Ivaškevi ius, *Kazimir Semenovich i ego kniga 'Velikoe iskusstvo artillerii. Chast' pervaia'*, 63.
- 13** Ibidem en Thijssen, *1000 jaar Polen en Nederland*, 85.
- 14** Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1196.
- 15** Nowak, 'La technique des fusées en Pologne jusqu'à la moitié du XIXe siècle. Sources, problèmes et état des recherches', 69.
- 16** Zie: Ivaškevi ius, *Kazimir Semenovich i ego kniga 'Velikoe iskusstvo artillerii. Chast' pervaia'*, 63.
- 17** Over de drie generaties van de uitgeversfamilie Janssonius, zie: Theunisz, 'Het boekdrukkersgeslacht Janssonius', 211-215.
- 18** De STCN levert (31-12-2010) in totaal 864 treffers op zijn naam op.
- 19** Hij vestigde zich in 1649 te Amsterdam als uitgever en boekhandelaar. Zie over hem: De Seyn, *Dessina-*

4 'Un excellent livre'

1 Volgens Ray Riling verscheen er in 1651 in Amsterdam (bij Janssonius?) ook een Italiaanse uitgave. Een exemplaar ervan is echter niet gevonden. Zie:

teurs graveurs et peintres des anciens Pays-Bas. *Écoles flamande et hollandaise*, 253. Van Meurs was net als Janssonius afkomstig uit Arnhem. De samenwerking tussen beiden is daarom waarschijnlijk geen toeval.

20 Hiermee wordt bedoeld dat de titelpagina – hoewel het hier een gravure betreft – deel uitmaakt van het eerste katern van het boek en niet als afzonderlijke prent is meegebonden.

21 Zie voor deze bewering: Lenselink, 'Vuurwerk in de bibliotheek. Een selectie handboeken over vuurwerkproductie', 114. De bewering op dezelfde pagina dat de Duitse aanvulling van Elrich niet aanwezig is in de collectie van het Legermuseum, is dan ook onjuist.

22 Siemienowicz, *Artis magnae artilleriae pars prima*, f. *3.

23 Frankrijk kon de afzonderlijke vrede tussen Spanje en de Republiek namelijk niet waarden. Bovendien kon Spanje in de persoon van Leopold Willem – er was immers sprake van een Spaans-Habsburgs koningshuis – sinds de beëindiging van de tweefrontenoorlog alle aandacht op Frankrijk richten. Zie: Waddington, *La République des Provinces-Unies, la France & les Pays-Bas Espagnols de 1630 à 1650* en Houtman-Desmedt, 'De Zuidelijke Nederlanden na de vrede van Munster 1648-1678', 298-299.

24 Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall 1477-1806*, 589, 651.

25 Siemienowicz, *Artis magnae artilleriae pars prima*, f. **4.

26 *Catalogus der bibliotheek van het Ministerie van Oorlog* (1850) 38.

27 Zie hoofdstuk 2, §2.1, onder het kopje: *Militaire vak kennis van vader op zoon. De vakbibliotheek van het militaire geslacht De Veye (de Burine) 1700-1850*.

28 *Verslag omtrent het Nederlandsch Legermuseum over 1931*, 47.

29 Zie over dit departement hoofdstuk 2, §2.1, onder het kopje: *De bibliotheek van het Departement van den Grootmeester der Artillerie, 1814-1841*. Ook de uitgave uit 1730 is opgenomen in de eerste gedrukte catalogus van het Ministerie van Oorlog, zie aldaar.

30 Op het titelblad staat achter de naam van Noizet de toevoeging 'macerien'. Macerien is de aanduiding voor een man die afkomstig is uit Mézières in de Franse Ardennen.

31 Zie hoofdstuk 2, §2.1, onder het kopje: *Militaire vak kennis van vader op zoon. De vakbibliotheek van het militaire geslacht De Veye (de Burine) 1700-1850*.

32 Op de gegraveerde titelpagina stond ook Latijnse tekst die bij de Franse uitgave, voor zover bekend, niet werd afgeplakt dan wel in de plaat gewijzigd. Het betreft het motto, het impressum, en de namen van de *inventor* en de *graveur*.

33 Zie voor deze stelling: Schulten e.a., *Nederland en Nassau-Dietz*, 50, herhaald in: Kooijmans, *Liefde in*

opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau, 303, noot 39.

34 De Roo van Alderwerelt, *De Grootmeester en de Inspecteurs der Artillerie van de Koninklijke Landmacht*, 18, 30-31.

35 Kooijmans, *Liefde in opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau*, 184-186.

36 J.R. Partington geeft 27 platen op, hetgeen waarschijnlijk onjuist is. Zie: Partington, *A history of Greek fire and gunpowder*, 182-183, noot 139.

37 Simienowicz, *Vollkommene Geschütz-F Feuerwerck und Büchsenmeisterey-Kunst*, f. [Iiir.].

38 Uit dit boek is in de zestiende eeuw informatie verwerkt in verschillende gedrukte boeken. *Kriegsbuch (Artillerie und Besatzung)*, Cod. Pal. germ. 123, Universiteitsbibliotheek Heidelberg, zie: <http://www.ub.uni-heidelberg.de/digi-pdf-katalogisate/sammlung2/werk/pdf/cpg123.pdf> (30-12-2010), en: Leng, *Ars belli. Deutsche taktische und kriegstechnische Bilderhandschriften und Traktate im 15. und 16. Jahrhundert*, I, passim; II, 146-148, nr. cpg 123.

39 Simienowicz, *Vollkommene Geschütz-F Feuerwerck und Büchsenmeisterey-Kunst*, f. [Iiir.].

40 Plomer, e.a., *A dictionary of the printers and booksellers who were at work in England, Scotland and Ireland 1557-1725*, jaren 1668-1725, 292.

41 Cit. in: Simienowicz, *The great art of artillery*, woord vooraf van de vertaler George Shelvocke, p. III.

42 Simienowicz, *The great art of artillery*, III.

43 Vriendelijke mededeling Paul Hoftijzer.

44 Simienowicz, *The great art of artillery*, III.

45 *Idem*, II.

46 *Ibidem*.

47 Zie over De Blondel: Maucclair, *Nicolas-François de Blondel Ingénieur et Architecte du Roi (1618-1686)*, en over zijn boek in het bijzonder p. 182-194.

48 Cit. in: Blondel, *L'art de jeter les bombes*, 38.

49 Cit. in: *idem*, 40.

50 Cit. in: F[régier], *Traité des feux d'artifice pour le spectacle*, VIII.

51 Het betreft de volgende uitgaven, Den Haag, Aernout II Leers, 1685, 12mo; Amsterdam, 1690, 12mo, Amsterdam, Pieter I Mortier, 4to (titeluitgave van de oorspronkelijke uitgave: Parijs, voor de auteur, 1683).

52 Von Geissler, *Neue, Curieuse und vollkommene Artillerie*, f. bir.-b4r.

53 Zie over dit periodiek de inleiding.

54 Geuss, 'ix. Versuch einer Artillerie-Bibliothek, worin die vornehmsten die Geschützkunst betreffenden Schriften in chronologischer Ordnung angezeigt sind', deel I, 311.

55 Inscriptie in de uitgave uit 1651 in de collectie van het Legermuseum, signatuur CL P 0368. Het kwam wel vaker voor dat militairen oude(re) vakliteratuur in hun boekenkast hadden staan. Zie bijvoor-

beeld: De Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw*, 245.

56 Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie*, II, 191.

57 Cit. in: Idem.

5 'Nouwkuerig in de Figuur Gebragt'

1 Mayer, 'From drawing to photography in color', 31-44.

2 Cit. in: Idem, 31.

3 Enige nuancering kan hier geen kwaad, er zijn immers vele wetenschappelijke boeken, waaronder vele van militaire signatuur, met illustraties zonder veel toegevoegde waarde. In zijn boek *The martial arts of Renaissance Europe* laat Sydney Anglo in het hoofdstuk 'The notation and illustration of movement in combat manuals' auteurs aan het woord van de zestiende tot en met de achttiende eeuw, die van mening waren dat illustraties 'could be more trouble than they are worth'. Ondanks de bezwaren van verschillende auteurs (louter illustratief, onjuist, niet toereikend c.q. verhelderend) die Anglo in kaart heeft gebracht, komt hij tot de conclusie dat de meesten van hen hebben gekozen voor geïllustreerde *combat manuals*, zij het dat de kwaliteit van de betrokken illustraties varieerde.

4 Sloos, *Warfare and the age of printing*, I, II passim.

5 Zie hierover: Twyman, 'Military manuals: the presses at Chatham and Metz', 60-75.

6 Zie bijvoorbeeld het in de vorige noot genoemde boek.

7 Richard, *Atlas behelzende alle de plans van de manoeuvres van de troepen infanterie van den Staat van zyne doorlugtige hoogheid den heere prince erfstadhouder. &c. &c. &c. Gearresteerd den 4.de February 1771*, [IV].

8 Ringoir, *De Nederlandse infanterie*, 32.

9 Zie over de landdrukkersfamilie Scheltus: Schneider, *De voorgeschiedenis van de 'Algemeene Landsdrukkerij'*, 55-112.

10 Richard, *Atlas behelzende alle de plans van de manoeuvres van de troepen infanterie van den Staat*, VI.

11 Idem, IV.

12 Hij was in 1772 38 jaar oud (Richard, *Stam-Boek der officieren sergeanten, tamboers corporaals en gemeenen van de compagnie van den capitain Rejnst, begonne met den 25 maart 1772*). Zie voor zijn vermoedelijke overlijdensdatum de laatste noot van dit hoofdstuk.

13 Richard, *Militaire verlustiging. Eerste Deel. Bestaande in diversche defensieve manoeuvres, door de troepen infanterie van den Staat der Verenigde Nederlanden*, VI, Richard, *Stam-Boek der officieren sergeanten, tamboers corporaals en gemeenen van de compagnie van den capitain Rejnst, begonne met den 25 maart 1772*, Stam Lijsten der Sergeanten.

14 Zie over Stechwey: Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage*, 372; NNBW II, kol. 1361, Waller, *Biographisch woordenboek van Noord Nederlandsche graveurs*, 312.

15 Zie over Gutteling: Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage*, 171-172.

16 'T Hart, 'De verdeling van Den Haag in wijken, cantons en politie-arrondissementen (1795-1813)', 65; Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage*, 172, 229-230; Donkersloot-de Vrij, *Repertorium van Nederlandse kaartmakers 1500-1900*, 119, http://www.maphist.nl/Repertorium_van_Nederlandse_kartmakers.pdf (december 2010).

17 Het betrof: 's-Gravenhage: H.C. Gutteling (100), J. Gaillard (25), P. van Cleef (6), Bouvink (8), Wed. van Duren (2), P. van Thol (2), J. Scheltus. Ordinaris Drukker van zyn Hoogheid (50); Delft: Joh. L. van Effen, Courantier; Utrecht: H. Spruit (50), Kribber (50), J. van Schoonhoven (10), Wed. van Poolsum (25); 's-Hertogenbosch: J.H. Palier (80); Maastricht: J.E. Dufour (16); Nijmegen: H. van Campen (8); Arnhem: J. Neyhoff (10); Amsterdam: Wed. G. de Groot en Zoon (50), J.C. Sepp (25); E. van Harreveld (16), De Bruyn (10), Boom (10), Gartman (6); Frankfurt: De gebroeders Van Duren.

18 Zie over dit gebruik om exemplaren dubbel op te voeren: Dongelmans, 'Over intekenaren, kopers en lezers Een zoektocht naar het leesgezelschap te Nieuwenhuis', 192-195.

19 Zie ad. 5, nr. 01, exemplaar 2 en nr. 02, 04 respectievelijk nr. 05.

20 Zie ad. 5, nr. 03.

21 Exemplaren in de bibliotheek van het Legermuseum Delft: signatuur: HB/P 1904 en HB/P 1904 A.

22 Richard, *Atlas behelzende alle de plans van de manoeuvres van de troepen infanterie van den Staat*, IV.

23 Bij het Regiment Hollandse Garde te Voet werden officieren een rang lager aangesteld dan waarin zij bij het Staatse leger dienden.

24 *Naemregister der heeren militaire officieren ... [1771]* 47.

25 Ten Raa, 'Het garnizoen van 's-Gravenhage in de laatste helft der vorige eeuw', 29-32.

26 Idem, 32.

27 Idem, passim.

28 Dit boek was eveneens een uitgave van Gutteling en telt inclusief de titelpagina 44 pagina's tekst en bevat vijf gevouwen platen. De maker van de gravures is niet bekend.

29 Richard, *Plans en explication van de manoeuvres, welke geëxecuteerd zijn door het geheele garnizoen van 's Graavenhaage: door de regiment Guardes Cavallerie en Infanterie van den Staat. Achter Waasdorp, den 24. en 26sten mei, 1774*, 8.

30 Dit deel bevat 43 gevouwen platen en 1 ongevouwen plaat. De eerste, ongevouwen, plaat een 'Explicatie van de figure aangaande de manoeuvres', werd eerder gebruikt voor de atlas. Hoewel de overige 43 platen niet zijn voorzien van de naam van de

maker, ligt voor de hand dat ook deze door Stechwey zijn gemaakt.

31 Richard, *Militaire verlustiging. Tweede Deel*, xvii.

32 In 1787 werd hij vervangen; zie De Looper, *Negentig boeken. Een keuzes-catalogus van 17e en 18e eeuwse uitgaven, voorzien van bio- en bibliografische aantekeningen, samengesteld ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan der Hogere Krijgsschool 1868-1958*, 42, catalogusnummer 59.

6 Militaire verlustiging

1 Richard, *Stam-Boek der officieren sergeanten, tamboers corporaals en gemeenen van de compagnie van den capitain Rejnst, begonne met den 25 maart 1772*.

2 Zie over dit reglement: A.J.S., 'Een militair Reglement uit de vorige Eeuw', 235-247.

3 *Reglement en generale ordres voor de regimenten infanterie van den staat*, 156.

4 Bervoets, 'De registratie van militairen in Nederland en haar weerslag in de archieven, berustend in het Algemeen Rijksarchief', 369.

5 NL-HaNA, Raad van State, 1581-1795, toegang 1.01.20, Naamindex op de stamboeken, conduitelijsten, rangeer- en recrutaalijsten van het Staatse Leger.

6 Zie voor een beknopt helder overzicht van de militaire administratie en legerorganisatie vóór 1795: Zwitser, *Comptabiliteit in uniform. 200 jaar Militaire Administratie 1795-1995*, 13-31.

7 NL-HaNA, Raad van State, toegang 1.01.21 t/m 1.01.36, Naamindexen op de commissieboeken over de periode 1586-1792.

8 De titels van deze boekjes zijn verschillend, dit is de titel van het eerste deel.

9 De boekjes verschenen in de volgende jaren: 1725-1746 (dl. 1-23), 1760-1787 (dl. 24-50), 1789-1791 (dl. 51-53), 1794 (dl. 54).

10 Sloos, *Warfare and the age of printing*, 1, nr. 02131.

11 Ringoir, 'Tweehonderd officiersboekjes', 21-33.

12 Deze zijn aanwezig in de bibliotheek van het Legermuseum: *Lyste van de nieuw aangestelde officieren ('s-Gravenhage 1747)*, HB/P 3341, *Naamlyst der militaire officieren, in dienst van de Bataafsche Republiek; benevens derselver ouderdom; tegenwoordige qualiteit; in welke corpsen, zedert den 1 January 1786 gediend; en waar zich in guarnizoen, gecampeert of gecantonneert bevonden hebben zedeert dien tyd tot 1 January 1788, in welke qualiteit, en hoe lang, door het Comité van de Algemeene Zaken van het Bondgenootschap te Lande overgelevert aan de Nationale Vergadering, representeerende het volk van Nederland (Den Haag 1797)*, KHA 3840, *Lyst der gepensioneerde officieren, overgelevert, door het Comité van het Bondgenootschap te Lande, aan De Nationaale Vergadering op den 27 October 1796. Het tweede jaar der Bataafsche Vryheid (Den Haag 1797)*, CL P 0159/KHA 3942.

13 Zie noot 24 van hoofdstuk 5.

14 Zie over de Garde van Holland bijvoorbeeld: Schulten, *Grenadiers en Jagers in Nederland*, 19-22 en J.K.M.B., 'Het regiment Hollandse Gardes in het garnizoen 's-Gravenhage anno 1770', 19-22.

15 *Naemregister der heeren militaire officieren ... [1772]*, 49-51.

16 J.K.M.B., 'Het regiment Hollandse Gardes in het garnizoen 's-Gravenhage anno 1770', 20.

17 Idem.

18 Zie over hem: Bootsma, *De Hertog van Brunswijk 1750-1759*, Nijhof, *De Hertog van Brunswijk. Eene bijdrage tot de geschiedenis van Nederland gedurende de jaren 1750-1784*.

19 Zie hierover: Gudde, *Vier eeuwen geschiedenis van het garnizoen 's-Hertogenbosch*, 105-107.

20 Schlözer, *Lodewyk Ernst, hertog van Brunswyk en Lunenburg, keizerl. Koningl. En ryksveldmaarschalk. &c. &c.*, 4-5.

21 Idem, 5.

22 Nijhoff, *De Hertog van Brunswijk*, 10-11.

23 Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw*, 106.

24 Zie over de aanstelling: Richard, *Stam-Boek der officieren sergeanten, tamboers corporaals en gemeenen van de compagnie van den capitain Rejnst, begonne met den 25 maart 1772*, [17], en over Van der Duyn: Schlözer, *Lodewyk Ernst, hertog van Brunswyk*, 18.

25 Zie hierover: Nijhof, *De Hertog van Brunswijk*, 193-210.

26 Nijhof, *De Hertog van Brunswijk*, 208.

27 *Naamregister der heeren militaire officieren ... ([1785])*, 51-52.

28 Bijvoorbeeld een portretschilderij (buste) door Johann Friedrich August Tischbein (1750-1812), particuliere collectie, maar ook een populair volksprentje van Georg Balthasar Probst (1732-1801), collectie Legermuseum Delft, inv.nr. 00007680.

29 Storm van Leeuwen, *De achttiende-eeuwse Haagse boekband in de Koninklijke Bibliotheek en het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum*, 109.

30 Zie ook: Storm van Leeuwen, 'Nederlandse banden om militaire boeken, 1585-circa 1775', 146-148.

31 Zie over deze band: Idem, 147-148.

32 Zie hierover: Storm van Leeuwen, *De achttiende-eeuwse Haagse boekband in de Koninklijke Bibliotheek en het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum*. In dit boek worden ongeveer dertig van dergelijke ateliërs besproken.

33 Voor een visuele vergelijking van de bandstempels zie: Storm van Leeuwen, *De achttiende-eeuwse Haagse boekband in de Koninklijke Bibliotheek en het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum*, 404-405. De band om het 'Stam-Boek' is inmiddels ook behandeld in: Storm van Leeuwen, 'Nederlandse banden om militaire boeken, 1585-circa 1775', 150-151. Zie in dezelfde bijdrage over andere militaire

werken met banden van deze binderij: p. 144-146, 154-158.

34 Storm van Leeuwen, *De achttiende-eeuwse Haagse boekband in de Koninklijke Bibliotheek en het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum*, 97.

35 Idem, 298-311.

36 Te weten een exemplaar van *Het boek der Psalmen nevens gezangen bij de Hervormde kerk van Nederland in gebruik. In den jaare 1773 gekooren* ([’s-Gravenhage 1773]), Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, 145 B 6 (Storm van Leeuwen, *De achttiende-eeuwse Haagse boekband in de Koninklijke Bibliotheek en het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum*, 332, nr. 257).

37 Idem, 110, 331, nr. 256.

38 Idem, 111.

39 Ook deze band is inmiddels behandeld in: Storm van Leeuwen, ‘Nederlandse banden om militaire boeken, 1585-circa 1775’, 152-153. De auteur behandelt wel nog een andere band van de ‘Roosbinderij’ om een boek van Richard (in de collectie van het Legermuseum), zie: p. 149-150.

40 Zie hoofdstuk 2, §2.1, onder het kopje: *Oude en vorstelijke boeken voor een nieuwe instelling*.

41 Storm van Leeuwen, *De achttiende-eeuwse Haagse boekband in de Koninklijke Bibliotheek en het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum*, 331.

42 De Koninklijke Bibliotheek bezit er drie (brief aan de auteur van dr. Jan Storm van Leeuwen, d.d. 17-01-2001). Deze werden op 11-03-1980 geveild bij J.L. Beijers in Utrecht, zie veilingcatalogus met de omslagtitel: *Een unieke Nederlandse verzameling*, nr. 128 en Storm van Leeuwen, ‘Nederlandse banden om militaire boeken, 1585-circa 1775’, 146-147.

43 Inv.nr. 00012860. Zie over het exemplaar van het Legermuseum, Sloos e.a., ‘Selectie uit de aanwinsten. Bij de deelcollectie Bibliotheek & Media-theek’, 208-209 en Storm van Leeuwen, ‘Nederlandse banden om militaire boeken, 1585-circa 1775’, 146-147.

44 Dr. Jan Storm van Leeuwen heeft hierover een andere mening, zie: ‘Nederlandse banden om militaire boeken, 1585-circa 1775’, 150.

45 Boeken over militaire onderwerpen gebonden in vergelijkbare banden waren ook in bezit van officieren van andere regimenten, zie: idem, 136-138.

46 Bootsma, *De Hertog van Brunswijk*, 488.

7 Argelozes lezers van toen én nu

1 Cf. Bloom ‘Military history’, 490.

2 Cit. in: Corvisier (red.), *Histoire militaire de la France*, deel II, 580.

3 Philips (red.), *Roots of strategy. The 5 greatest military classics of all time*, [5].

4 Bijvoorbeeld: Maurice de Saxe, *Mes rêveries. Suivies*

d’un choix de correspondance politique, militaire en privée. Samengesteld en verzorgd door Jean-Pierre Bois. Bibliothèque stratégique (Paris 2002).

5 Zie bijvoorbeeld: White, *Marshal of France. The life and times of Maurice, Comte de Saxe* [1696-1750], 260-277, 287, noot 249 en Hulot, *Le maréchal de Saxe*, 97.

6 Cf. Philips (red.), *Roots of strategy*, 183. Van deze vertaling is inmiddels een zelfstandige uitgave verschenen onder de titel: Maurice de Saxe, *Reveries on the art of war* (Mineola, N.Y. 2007).

7 Zie bijvoorbeeld: Luh, *Ancien Régime Warfare and the Military Revolution. A Study*, 193, die gebruik maakt van een inadequate Engelse vertaling uit 1759.

8 Bijvoorbeeld op: Google boeken (<http://books.google.nl>), Gallica, bibliothèque numérique van de Bibliothèque nationale de France (<http://gallica.bnf.fr>), en de site van de Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (<http://www.slub-dresden.de>).

9 Over Maurice de Saxe zijn sinds de achttiende eeuw vele boeken vanuit verschillende invalshoeken geschreven. Recent én degelijk is de algemene biografie van Bois, *Maurice de Saxe* (1992).

10 Cf. Bois, *Maurice de Saxe*, 180.

11 Hij schreef, zoals aan het einde van de *Rêveries* staat: ‘J’ai composé cet ouvrage en treize nuits. J’étois malade: ainsi il pourroit bien se ressentir de la fièvre que j’avois. Cela doit m’excuser sur la régularité & l’arrangement, ainsi que sur l’élégance du style. J’ai écrit militairement, & pour dissiper mes ennuis’ (cit. in: De Saxe, Pérau, *Mes rêveries*, deel II, 151).

12 Gilbert, ‘I. Machiavelli: The Renaissance of the art of war’, 26.

13 Cit. in: Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1500-1501.

14 Bois, *Maurice de Saxe*, 178.

15 Het betreft: ‘De la défense et de l’attaque des places’ (1749), ‘Manière de construire les forts. Des tours avancées. Calcul de construction’, ‘De la Phalange; fragment de Polybe’ (1740) (Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1504).

16 Chandler, *The art of warfare on land*, 219.

17 De Saxe, Pérau, *Mes rêveries*, I, 46-52.

18 Zie over *amusettes*: <http://www.jaegerkorps.org/amusette.html>.

19 Idem, I, 52-53.

20 Cit. in: De Saxe, Pérau, *Mes rêveries*, deel I, 53.

21 ‘Ne vaudroit-il pas mieux établir par une loi, que tout homme de quelque condition qu’il fût, seroit obligé de servir son prince & sa patrie pendant cinq ans? Cette loi ne sçauroit être desapprouvée, parcequ’elle est naturelle, qu’il est juste que les citoyens s’emploient pour le défense de l’état.’ De Saxe’s motivatie luidt: ‘En les choisissant entre vingt & trente ans, il n’en resulteroit aucun inconvenient. Ce sont les années du libertinage où la jeunesse va

chercher fortune, court le pays, & est de peu de soulagement à ses parens. Ce ne seroit pas une désolation publique, parceque l'on sùr que, les cinq années révolues, l'on seroit congédié: cette methode de léver des troupes seroit un fond inépuisable de bonnes & belles recrues, qui ne seroient pas sujettes à désertir. L'on se seroit même par la suite un honneur & un devoir de servir sa tâche'; cit. in: De Saxe, Pérau, *Mes rêveries*, deel 1, 9.

22 Cf. idem, 9-10: 'Mais, pour y parvenir, il faudroit n'en excepter aucune condition, être sévère sur ce point & s'attacher à faire exécuter cette loi de préférence aux nobles & au riches: personne n'en murmurerait. Alors ceux qui auroient servi leurs tems verroient avec mépris ceux qui répugneraient à cette loi; & insensiblement on se seroit un honneur de servir: le pauvre bourgeois seroit consolé par l'exemple du riche, & le riche n'oseroit se plaindre voyant servir le Noble.'

23 Zie: Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1509-1510.

24 Het betrof hier een andere vorm van dienstplicht dan die in negentiende eeuw bestond. Pruisen voerde voor de rekrutering in 1733 het zogenaamde *Kantonsystem* of *Kantonreglement* in, dat weer grotendeels was afgekeken van de Zweden. Het land werd ingedeeld in kantons van 5000 huishoudens, die elk fungeerden als rekruteringsbasis voor een regiment van circa 2000 man. Elk kanton kreeg als het ware een regiment toegewezen. De training van de rekruten nam ten minste anderhalf jaar in beslag. Daarna werden ze reservist met de mogelijkheid om te worden opgeroepen. In de maanden april tot en met juni werden jaarlijks herhalingsoefeningen gehouden. Pruisen had zodoende een groot en goed getraind leger achter de hand dat snel kon worden gemobiliseerd. Volgens critici is het echter noodzakelijk dat aan dienstplichtigen automatisch politieke rechten zijn toegekend voordat er gesproken mag worden van echte dienstplicht. In Pruisen waren die rechten echter niet toegekend. Zie: Vogel, 'Op weg naar de totale oorlog: militaire ontwikkelingen in de 18e en 19e eeuw', 183, en Görlitz, *Der Deutsche Generalstab. Geschichte und Gestalt 1657-1945*, 15.

25 Cit. in: Peyrefitte, *Voltaire et Frédéric II*, 76.

26 Vriendelijke mededeling dr. Olaf van Nimwegen.

27 Cit. in: Bois, *Maurice de Saxe*, 455.

28 Zie over het uitgeven van Franstalige boeken in de Republiek: Berkvens-Stevelinck, 'L'édition française en Hollande', 403-417.

29 Dezelfde uitgever zou in 1756 ook een uitgave in klein formaat (12°) hebben uitgegeven, maar daarover bestaat geen duidelijkheid; zie: Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage*, 154.

30 Zie: De Saxe, De Bonneville, *Les rêveries ou mémoires sur l'art de la guerre de Maurice comte de Saxe*, 228.

31 Zie: *Biographie universelle ou dictionnaire de tous les hommes qui se sont fait remarquer par leurs écrits, leurs actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes*, deel III, 6.

32 Zie: Prevost, *Dictionnaire de biographie Française*, VI, kol. 1037 en Le Moyné dit Des Euarts, *Les siècles littéraires de la France*, I, 312.

33 Zie over deze vriendschap: De Pazzi-Bonneville, *Les Lyonnaises protectrices des états souverains et conservatrices du genre human, ou traité d'une découverte importante & nouvelle sur la science militaire et politique*, f. *2r.

34 *Lyonnaises* zijn belegeringswerktuigen die veel doeltreffender zijn dan buskruit.

35 Deze generaal Saint-Germain kan gemakkelijk worden verward met de bekende charlatan die zich toentertijd voor een comte de Saint-Germain uitgaf. Zie over laatstgenoemde: Van Sypesteyn, *Voltaire, Saint-Germain, Cagliostro, Mirabeau, in Nederland*, 81-116.

36 De Viols (red.), *Édition portative des rêveries, ou mémoires sur l'art de la guerre. Par Maurice comte de Saxe*, v.

37 Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1501.

38 Vriendelijke mededeling van de heer dr. Thomas Haffner, 'Mitarbeiter der Handschriftensammlung, Fachreferent für Klassische Philologie, Romanistik und Handschriftenkunde Sprecher Zweigbibliothek Sprach- und Literaturwissenschaften', Sächsische Landesbibliothek – Staats und Universitätsbibliothek Dresden. Zie: Schmidt, *Katalog der Handschriften der Sächsische Landesbibliothek zu Dresden*, 297-298.

39 Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1501.

40 *Ibidem*.

41 Cit. in: Bois, *Maurice de Saxe*, 457. Zie ook: Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1501.

42 Bois, *Maurice de Saxe*, 16: 'Chaque édition se reporte à une copie tirée des papiers du comte de Friesen, mort en 1755, auquel Maurice avait légué le précieux manuscrit'.

43 Bois, *Maurice de Saxe*, 462.

44 Gosse gaf overigens reeds in 1757 een *Supplément aux Rêveries ou mémoires sur l'art de la guerre ...* van Jean Baptiste Joseph Damarzit de Sahuguet d'Espagnac uit. Een exemplaar hiervan berust in de Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek in Göttingen. Zie ook: Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, 1503.

45 Cit. in: *Supplément aux Rêveries ou mémoires sur l'art de la guerre de Maurice comte de Saxe*, 9.

46 Cit. in: De Saxe, Pérau, *Mes rêveries*, deel 1, ff. *2-[*3].

47 Cit. in: De Saxe, De Bonneville, *Les rêveries*, 221.

48 Van Nimwegen, *De Republiek der Verenigde Nederlanden als grote mogendheid*, 126.

49 Cit. in: Idem, 127-128.

50 Carlyle, *History of Friedrich II*, 301, 304-306.

51 Idem, 304-306 en Bengesco, *Voltaire. Bibliographie de ses oeuvres*, IV, 352-356.

- 52 Carlyle, *History of Friedrich II*, 304-306.
- 53 Bois, *Maurice de Saxe*, 16.
- 54 Pérau schreef: 'Les estampes, qui sont en grand nombre dans notre édition, ne sont point de simples ornemens [zoals in de eerste druk verzorgd door De Bonneville]; elles sont une partie essentielle de l'ouvrage. Nous l'avons déjà observé dans notre *prospectus*; monsieur le maréchal ne faisoit la plupart du tems qu'esquisser ses idées, & laissoit au dessein le soin de les développer. De-là cette suite de tableaux ornemens que le maréchal a fait exécuter sous ses yeux pour l'intelligence de son ouvrage.' C'est d'après ces précieux originaux que nous avons fait travailler à nos desseins; ce qu'on n'avoit pas été en état de faire dans les premières éditions, où il est aisé de remarquer que les estampes n'ont été faites que d'idée.' Cit. in: De Saxe, Pérau, *Mes rêveries*, *1.
- 55 Idem, *1.
- 56 Het eerste en het tweede deel van dit boek tellen 58 respectievelijk 36 platen, die op drie na allemaal op een fraaie manier met de hand zijn ingekleurd. In verschillende exemplaren met gekleurde platen valt de hand van een (groep) afzetter(s) (de toenmalige benaming voor prentkleurders) en/of dezelfde trant van werken te ontwaren. Uit het bericht voor de binder in het tweede deel blijkt dat het de bedoeling was dat de platen ingekleurd zouden worden. Zie ook de opmerking in: Spaulding, *Early military books in the University of Michigan libraries*, nr. 268: 'illustrated with many folded and even colored diagrams together with military costumes in color.' Deze beschrijving is gebaseerd op de drie exemplaren in de Library of Congress, de New York Public Library en de United States Military Academy.
- 57 Zie: Fürstenberg, *Das französische Buch im achtzehnten Jahrhundert und in der Empirezeit*, 83.
- 58 Dit prospectus maakt deel uit van een exemplaar van het boek Bardet de Villeneuve, *Science de la marine: le service et l'art de la guerre*, Legermuseum, signatuur: HB/P 0013-2.
- 59 Niet in de STCN (04-04-2011).
- 60 Zie hoofdstuk 9, §3.
- 61 *Memoires sur l'art de la guerre, de Maurice Comte de Saxe, duc de Courlande et de Sémigalle, maréchal général des armées de S.M.T.C. &c. &c. nouvelle édition conforme à l'original, et augmentée du Traité des légions, ainsi que de quelques lettres de cet illustre capitaine sur ses opérations militaires* (Dresden 1757).
- 62 Cit. in: *Memoires sur l'art de la guerre*, f. a5.
- 63 Zie over Nourse: Plomer, *Dictionaries of the printers and booksellers who were at work in England, Scotland and Ireland 1557-1775*, jaren 1726-1775, 183 en Gruber, *Books and the British army*, 16.
- 64 Tot overmaat van ramp is in 1971 ook een reprint verschenen van de eerste Engelstalige uitgave uit 1757. Zie: Berlin, *Military classics*, 19.
- 65 De Saxe, *Mes rêveries. Ouvrage posthume du maréchal Maurice C^e de Saxe*, [1].
- 66 Zie de vorige noot.
- 67 Zie noot 4.
- 68 Zie voor Bois' boek noot 9.
- 69 Philips (red.), *Roots of strategy*, 187.
- 70 Cit. in: Philips (red.), *Roots of strategy*, 187.
- 71 Ibidem.
- 72 Cf: Powers, 'Studying the art of war. Military books known to American Officers and their French counterparts during the second half of the eighteenth century', 781-814. Met dank aan drs. P.H. Kamphuis, die mij in 2002 heeft gewezen op de lezing van Sandra Powers met de gelijknamige titel op een congres van de Commission Internationale d'Histoire Militaire te Norfolk (vs), en mij een kopie van de tekst toestuurde.
- 73 Riling, *The art and science of war in America. A bibliography of American military imprints, 1690-1800*, 11 en noot 25 op deze pagina.
- 74 Le Moyne Des Essarts, *Nouveau dictionnaire bibliographique portatif, précédé de conseils pour former une bibliothèque peu nombreuse, mais choisie, dans tous les genres; augmenté de quatre catalogues séparés servant à indiquer les principaux livres qui doivent composer la bibliothèque - d'un homme d'état; - d'un magistrat; - d'un militaire, - et des ministres des cultes*, 403.
- 8 'Krygt men Oorlog, dan is allman in de wêer!'
- 1 Het betreft: Redelykheid, *Ons gemeenebest den Staat der Vereënjigde Nederlanden, In deszelfs ware Sterkte, tegen alle aanvallende Vyanden, overwogen en voorgesteld, in drie brieven*.
- 2 *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken, ... Agste deels tweede stuk*, 1193.
- 3 Cit. in: Van Ravesteyn, *Rotterdam tot het einde van de achttiende eeuw. De ontwikkeling der stad*, 188-190.
- 4 Zie over de meestertermeselaar: Bonke, *De kleyne mast van de Hollandse coopsteden. Stadontwikkeling in Rotterdam 1572-1795*, 179.
- 5 Gemeentearchief Rotterdam (GAR), Doop-, trouw- en begraafboeken (DTB) Rotterdam trouw gereformeerd (Digitale Stamboom op www.gemeentearchief.rotterdam.nl).
- 6 Van Kampen, *De Rotterdamse particuliere scheepsbouw in de tijd van de Republiek*, 180-183.
- 7 Idem, 230. Wat betreft het jaar waarin de molen zou zijn verbrand, cf.: Rotteveel, 'De Rotterdamse windmolens', 291; zie wat dat betreft ook: Bonke, *De kleyne mast van de Hollandse coopsteden*, 187).
- 8 Rotteveel, 'De Rotterdamse windmolens', 291.
- 9 GAR, Archief DTB Rotterdam trouw gereformeerd.
- 10 GAR, Archief DTB Rotterdam doop gereformeerd.

- 11 Cit. in: Redelykheid, *Verhandeling over de metselary in vestingwerken*, f. *5r.-v. Hij schreef dit in zijn voorwoord, gedateerd 22 juli 1755.
- 12 GAR, Notarieel Archief (NOT), inv.nr. 2880-565, inv.nr.: 2880-654.
- 13 Cit. in: Redelykheid, *Middel dienende tot verzekering der sluizen*, [3].
- 14 Cit. in: Idem, [3-4].
- 15 *Nederlandsche jaerboeken, ... Achtste deel*, 273.
- 16 Idem, 299-300.
- 17 Idem, 288.
- 18 Cf. Batavus, *Verhandeling over de deugd en bestendigheid der schulpkalk in vergelyking der steenkalk, byzonder tot 's lands fortificatien en metzelwerken*, 3.
- 19 *Nederlandsche jaerboeken, ... Achtste deel*, 288.
- 20 Idem, 290-291.
- 21 Kalk, tras (gebroken of fijngemalen tufsteen) en steen.
- 22 *Nederlandsche jaerboeken, ... Achtste deel*, 298.
- 23 *Memorie aan de edele mogende heeren de Gecommitteerde Raden van Holland en West-Vriesland, door C. Redelykheid, mr. metselaar tot Rotterdam; contra de Memorie van de schulp-kalk-branders [1754]. Exemplaar: Koninklijke Bibliotheek Den Haag, signatuur: pfl 18455.*
- 24 *Nederlandsche jaerboeken, ... Achtste deel*, 273-300.
- 25 Redelykheid, *Verhandeling over de metselary in vestingwerken*, [7-8].
- 26 Cornelis Redelykheid, vert. door C.R. von Linderer, *Abhandlung über die Maurerarbeit an Festungswerken, welche ein Ingenieur notwendig verstehen muß, nebst einer Gründen unterstützten neuen Methode zu mauren* (Breslau, 1788).
- 27 Redelykheid, *De nieuwe versterkte facen en flancquen*, [10]. Zie: Mohr, *Terminologie verdedigingswerken. Inrichting, aanval en verdediging*, Afb. 1, p. 17, 20.
- 28 Redelykheid, *De nieuwe versterkte facen en flancquen*. Zie over bijzondere exemplaren van dit boek: Storm van Leeuwen, 'Nederlandse banden om militaire boeken, 1585-circa 1775', 154-158.
- 29 *NNBW VIII*, kol. 1266.
- 30 Centraal Bureau voor Genealogie, Collectie Maclean, Dossier Redelykheid.
- 31 [Bareuth], *De advocaat der vaderlandsche kerk*. Dit werk van Johannes Barueth werd overigens ook bestreden door Christianus van Heidelberg en Petrus Burmannus de jongere.
- 32 C. Redelykheid, *Aanmerkingen dienende tot verdediging der Remonstrantsche gereformeerde Christenen tegen de beschuldiging van zeker naamloos schrijver, zich noemende Advocaat der Vaderlandsche kerk* (Amsterdam 1772).
- 33 Vijfwinkel, e.a., 's Haags werken en werkers. 350 jaar Gemeentewerken (1636-1986), 58-60.
- 34 Aan het einde van de zestiende eeuw werd de schuivende deur of roldeur geïntroduceerd. In 1617 schreef Simon Stevin echter dat deze in de praktijk niet goed werkte; zie: Arends, *Sluizen en stuwen. De ontwikkeling van de sluis- en stuwbouw in Nederland tot 1940*, 22, 29.
- 35 Zie over deze uitvinding (in de context): Arends, *Sluizen en stuwen*, passim.
- 36 Zie: *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken, ... Zevende deels tweede stuk*, 974-978.
- 37 Cornelis Redelykheid, *La nouvelle ecluse à coulisses* (Den Haag, Amsterdam 1774), idem, *Neu-erfundene Schleuse, und neue Art die Schleusen-Thore zu öffnen und zu schließen* (Wenen 1777).
- 38 Cit. in: *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken* (1773), 1176.
- 39 Idem, 1193.
- 40 Idem, 1184-1185.
- 41 Gedurende de negentiende eeuw werd door verschillende ontwerpers van sluizen voortgeboord op de schuifsluis en in 1868 volgde alsnog de eerste toepassing ervan naar een ontwerp van J. Swets, Arends, *Sluizen en stuwen*, passim.
- 42 Ibidem.
- 43 Idem, 135-136.
- 44 Beide folianten werden voor eigen rekening uitgegeven en waren verkrijgbaar bij Hendrik Christoffel Gutteling in Den Haag en Yntema en Tieboel in Amsterdam. Eerstgenoemde boekverkoper had een zekere naam als het ging om plaatwerken. Zie: hoofdstuk 5.
- 45 Cit. in: Redelykheid, *De nieuw uitgevonden diepmachine*, v.
- 46 Van Heiningen, *Diepers en delvers*, 82-83.
- 47 Cornelis Redelykheid, *La nouvelle machine à creuser, les ports et les rivieres* (Den Haag, Amsterdam 1774), idem, *Neu-erfundene Vertiefungsmaschine, um versandete und angeschlammte Flüsse zu räumen* (Wenen 1776).
- 48 Van Heiningen, *Diepers en delvers*, 83.
- 49 Idem, 82.
- 50 Zie over dit departement hoofdstuk 2, §2.1, onder het kopje: *De bibliotheek van het Departement van den Grootmeester der Artillerie, 1814-1841*. Het bewuste exemplaar berust thans in de bibliotheek van het Legermuseum in Delft, plaatsnr. HB/P 3118.
- 51 Snellen van Vollenhoven (uitgever), *Encyclopaedie. Geïllustreerd woordenboek voor wetenschap, kunst en geschiedenis. Landbouw, handel en nijverheid*, deel VII, VIII, 103.
- 52 Redelykheid, *De nieuw uitgevonden palissaden*, [5].
- 53 Idem, 14.
- 54 Idem, 14-15.
- 55 Idem, 15.
- 56 Idem, 37.
- 57 Cit. in: Idem, 61.
- 58 Von Böhm, *Magazin für Ingenieur und Artilleristen*, deel VIII, 127-222.
- 59 Zie over C.J. Krayenhoff, de vader van de bekende luitenant-generaal baron C.R.T. Krayenhoff (1758-1840), voorts: Tydeman, *Levensbijzonderheden van den luitenant-generaal baron C.R.T. Krayenhoff*, 1-10, 403-

409. In: Uitterhoeve, *Cornelis Kraijenhoff 1758-1840. Een loopbaan onder vijf regeervormen*, wordt op p. 35 aandacht besteed aan de discussie tussen Kraijenhoff en 'de bekende polygraaf Cornelis Redelykheid'.

60 Tydeman, *Levensbijzonderheden van den luitenant-generaal baron C.R.T. Krayenhoff*, 1-10, 403-406.

61 Cf. Krayenhoff, *Proefkundige beschouwingen van den aart, hoedanigheid, en sterkte van het timmer-hout*, VIII.

62 Batavus, *Verhandeling over de deugd en bestendigheid der schulpkalk in vergelyking der steenkalk, byzonder tot 's lands fortificatiën en metzelwerken*, 5-6.

63 Cit. in: Krayenhoff, *Cornelis Redelykheid bestraft*, 3-4.

64 Batavus, *Verhandeling over de deugd en bestendigheid der schulpkalk in vergelyking der steenkalk, byzonder tot 's lands fortificatiën en metzelwerken*, 7.

65 Idem, 2.

66 Idem, 5-7.

67 Tydeman, *Levensbijzonderheden van den luitenant-generaal baron C.R.T. Krayenhoff*, 6-7, 405-406.

68 Zie: Von der Dunk, "Hij kan zeer wel spreken en weet goed sijn agting onder sijn volk te behouden." Cornelis Redelykheid en de selectie van een stadsarchitect voor Zwolle in 1777'. Zie ook: Von der Dunk, *Een Hollands heiligdom. De moeizame architectonische eenwording van Nederland*, passim.

69 Paravicini di Capelli, *Notitie der genomene proeven met de nieuwe Inventie van C. Redelykheid tegens de gewone Lands Rolpaarden*.

70 Idem, [3].

71 Idem, [4-5].

72 Idem, [6-10].

73 Paravicini di Capelli concludeerde voorts: 'Het links en regts om zetten of zwenken met de nieuwe inventie ging spoedig, en zeer gemakkelijk, door één man die het met ééne hand konde verrichten, ja, alwaar het canon nog tweemaal zoo zwaar geweest; en had zeer verre de overhand boven de gewoone methode, het welk zoo oogenschijnlijk, en handastelijk waar, dat het te vergeefs tijd verspilt zoude zijn geweest, om dit tegens elkanderen lang of bij herhalingen te beproeven.' (Idem, [2]). Hij voegde daar verderop aan toe 'dat het stuk kanon, dat het weinigste Recul heeft, ook weder het eerste op zijn plaats voorwaarts naar de borstweering kan worden gebragt. Het weder op zijn plaats brengen van het kanon of Rolpaard van Redelykheid, geschiedde veel spoediger, en veel gemakkelijker, en met minder volk, als met het gewoone Rolpaard.' (Idem, [10]).

74 Prud'homme van Reine, *Jan Hendrik van Kinsbergen 1735-1819*, 170.

75 Idem, 527, noot 54.

76 Redelykheid, *Ons gemeenebest den Staat der Vereënidige Nederlanden*, A1.

77 NNBW VIII, kol. 1267.

78 Zie: Lever, "Adieu lieve generaal, leeft gezond, en gelukkig." Nederlandse genie-officieren in Rus-

sische dienst aan het einde van de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw', 181-214.

79 Aldus Arie Johannes Knock (1763-1816), een overtuigd patriot die bereid was zijn idealen gewapenderhand kracht bij te zetten. Hij vocht in 1787 tegen de Pruisen, trad in dienst bij het Corps Nationaal Bataafse Jagers, en nam deel aan de expeditie die de Kaap de Goede Hoop op de Engelsen moest heroveren, om vervolgens na vele omzwervingen weer in de Bataafse Republiek terug te keren. In zijn dagboek beschrijft hij zijn belevenissen tijdens voornoemde gebeurtenissen. Cit. in: Knock, *Uit Liefde voor Vaderland en Vrijheid. Het journaal van de patriot Arie Johannes Knock over de periode 1784 tot 1797*, 39.

80 Zie: Lankhorst, 'Jan Pieter van Suchtelen (1751-1836). Verzamelaar van boeken en handschriften. Oftwel hoe brieven van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde in Sint-Petersburg terecht kwamen', 27-53, en het artikel genoemd in de voorlaatste noot, aldaar 187-193.

81 Cit. in: Lever, "Adieu lieve generaal, leeft gezond, en gelukkig". Nederlandse genie-officieren in Russische dienst aan het einde van de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw', 184. Op 16 april 1786 huwde hij in Breda Elisabeth Snellen (1728-1802), die eerder tot tweemaal toe met een militair getrouwd was geweest (Menalda-van der Hoeven, 'Johan Hennequin (1616-1670) en zijn bloedverwanten', kol. 401).

82 Lever, "Adieu lieve generaal, leeft gezond, en gelukkig". Nederlandse genie-officieren in Russische dienst aan het einde van de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw', 185 en Menalda-van der Hoeven, 'Johan Hennequin (1616-1670) en zijn bloedverwanten', kol. 401.

9 'Die Wissenschaft eine Waffe, Die Waffe eine Wissenschaft!'

1 Zie hierover: Schneider, *De voorgeschiedenis van de 'Algemeene Landsdrukkerij'*.

2 Cit. in: Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage*, 151.

3 Zie hierover: Janssen, *Op weg naar Breda*, 53-56.

4 De titel van deze bundel luidde: *Cours de mathématiques, à l'usage de l'artillerie, du génie, de la marine et de la haute géométrie*, maar er is geen exemplaar van bekend en het is de vraag of deze wel is verschenen.

5 De *Algemene konst- en letter-bode*, ... publiceerde in 1788, op basis van de *Moskowschen Almanach* (verschenen in het Russisch), een volledige lijst van alle boekdrukkerijen in Rusland, en schreef daarover: 'Deze allen maken met elkanderen niet meer dan een getal van 14 uit, en dat voor het geheel zo wyd uitgestrekte Ryk, terwyl ondertusschen niet op allen Russische Werken, en op de meesten slegts Ukasen en Regerings Bevelschriften en Verörde-

ningen, ter Perse gebragt worden: zo als uit de bovenstaande Lyst is op te maken, en ook ligt kan naargegaan worden, by aldien men het gering aantal van Drukkeryen met de verbazende menigte van Ukasen en de grote uitgestrektheid van het Ryk vergelykt. Boven dien vallen 'er nog de Drukkeryen van de Kerkelyke Schriften af.' Van die overheidsdrukkerijen hadden er twee een militaire achtergrond, te weten die van het 'Krygscollegie' en het 'Artillerie Kadettencorps' ('Berigten. Rusland', in: *Algemene konst- en letterbode*, ... (1788) 49).

6 Zie over deze firma: Bousquet-Bressolier, 'Charles-Antoine Jombert (1712-1784). Un libraire entre sciences et arts', 299-333.

7 Ch.-A. Jombert was de derde generatie van de Parijse uitgeversdynastie Jombert, daterend uit de zeventiende eeuw. Zijn grootvader, Jean I, zoon van een wijnhandelaar, was de firma begonnen in 1686.

8 Zie voor een afbeelding van dit portret: Bousquet-Bressolier, 'Charles-Antoine Jombert (1712-1784). Un libraire entre sciences et arts', 300.

9 Zie: Mellot, *Répertoire d'imprimeurs/libraires XVIIe-XVIIIe siècle*, nr. 2175.

10 Zie: Idem, nr. 905.

11 Zie over Magimel, Anselin: Idem, nr. 3326, 84.

12 Zie over Millan: Plomer, *Dictionaries of the printers and booksellers who were at work in England, Scotland and Ireland 1557-1775*, jaren 1726-1775, 170, en tevens: Gruber, *Books and the British army in the age of the American Revolution*, 16.

13 Het betreft het boek: William Young, *Manoeuvres, or practical observations on the art of war; containing, vol 1. 1. the manuel exercise. 2. an essay on the command of small detachments. 3. a new system of fortification, by making use of standing timber, &c and general Wolfe's instructions to young officers. Vol. II. 1. manoeuvres for a battalion of infantry. 2. manoeuvres for a battalion, and brigade of infantry. 3. manoeuvres in general, with short table, containing above two hundred and forty different movements. With 62 copper-plates* (Londen [in of na 1771]).

14 *A true plan of Bergen-op-Zoom, with the forts, lines and country adjacent, with the approaches of the French under Count Lowendahl who opened the trenches July 5 1747* (Londen 1747). British Library, Londen, Maps CC.5.a.196.

15 Een exemplaar van deze catalogus berust in de British Library: *A catalogue of books, including the collection of the late Mr. John Millan, a capital library, and several parcels lately purchased ... which are now selling, 1784 ... by Thomas and John Egerton ... at the Military Library, Whitehall* ([Londen 1784]. British Library, Londen, 1609/4859.

16 *A catalogue of valuable books, in various languages, being the stock of the late Mr. Thomas Egerton; which are now selling (for ready money) at the prices affixed to each article, at the Military Library, Whitehall. 1831* (Londen [1831]). British Library, Londen, C. 19.4.a. 185.

17 Zie over deze firma: Schulz, S. *Toeche-Mittler Verlagsbuchhandlung GmbH, vormals Mittler & Sohn, Berlin. 200 Jahre eines deutschen Verlages*.

18 Anoniem, E.S. *Mittler & Sohn Königliche Hofbuchhandlung und Hofbuchsdruckerei. Berlin*, 3.

19 Gemeentearchief 's-Gravenhage (GAG), Beheer-nummer (BNR) 350.

20 Tot 1758 werden vrijwel al zijn uitgaven gedrukt door Daniel Monnier.

21 Voor een overzicht, zie de STCN.

22 Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage*, 69-70.

23 Idem, 70.

24 Opvallend genoeg noemt Kossmann deze veiling niet.

25 Kossmann, 'De herkomst van Pieter van Cleef'. Het is overigens opmerkelijk dat een zoon wiens vader dermate rijk was, koos voor het beroep van boekverkoper.

26 Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage*, 65.

27 De contacten tussen Wolff en Deken en hun 'uitgever-vriend' Van Cleef worden uitvoerig behandeld in: Buijnsters, *Wolff & Deken*, 303 en passim. De vele uitgaven van hun werk waarvoor Van Cleef verantwoordelijk was zijn te vinden in: Buijnsters, *Bibliografie der geschriften van en over Betje Wolffen Aagje Deken*.

28 Buijnsters, *Wolff & Deken*, 303-304.

29 *Haagsche Courant* (19 november 1803).

30 De Haes, 'Van Haagsche Koffiehuizen III. Hotels en publieke vermakelijkheden', 355.

31 Over het tijdstip waarop zij zijn begonnen met het voeren van die naam is enige onzekerheid ontstaan, vooral veroorzaakt door een latere firmant die niet tot de familie Van Cleef behoorde. Op donderdag 4 april 1907 werd bij de toenmalige uitgeverij-boekhandel De Gebroeders van Cleef aan het Spui op nummer 28a een receptie gegeven ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van deze firma onder de naam De Gebroeders van Cleef. Al in maart had de toenmalige eigenaar W.J. van Randwijk een door hemzelf samengesteld gedenkschrift, getiteld *De Gebroeders van Cleef 1807-1907*, verzegeld van een uitnodiging voor de feestelijkheden in april, aan zijn clientèle toegestuurd. Hij schrijft hierin op pagina [13]: 'Het waren ... Pieter en Jan Eliza van Cleef, die bij het overlijden van hun vader op 17 November 1803, de zaak voortzetten, aanvankelijk als De Erven Isaac van Cleef en later - in 1807 - onder den naam de firma De Gebroeders van Cleef te Amsterdam en te 's-Gravenhage.' Er zijn evenwel onder meer verschillende impressa in boeken die erop wijzen dat zij de naam De Gebroeders van Cleef reeds in 1806 voerden. Hoe Van Randwijk op het jaar 1807 is gekomen is niet helemaal duidelijk. Waarschijnlijk heeft hij zich gebaseerd op een verzameling impressa, maar vond hij destijds geen uitgaven uit 1806. In zijn gedenkschrift presenteert hij

- namelijk op p. [12] een lijst met titels met impressa 'die de opeenvolging der firma's aanwijzen'. Uitgaven uit 1806 komen hierin niet voor. In het in 1939 bij gelegenheid van het tweehonderdjarig jubileum, gerekend vanaf de stamvader Pieter van Cleef, uitgegeven gedenkschrift *De Gebroeders van Cleef 1739-1939*, samengesteld door de toenmalige eigenaar J.C. van Wermeskerken, staat dezelfde onjuiste informatie (p. [2]). Hoewel de firma vanaf 1871 niet langer een familiebedrijf was, bleef de naam De Gebroeders van Cleef tot in 1960 aan de uitgeverij en tot in 1967 aan de boekhandel verbonden.
- 32** NL-HaNA, Staatssecretarie Koning Lodewijk Napoleon, nummer toegang 2.01.01.07, inv.nr. 51: Decisie 04-09-1808, no. 22.
- 33** *Naamlijst van boeken, uitgegeven en verkrijgbaar gesteld bij de Gebroeders van Cleef, boekhandelaars en boekdrukkers te 's Hage*. Handschrift uit circa 1860, met op een der ongenummerde pagina's de 'Geschiedenis der firma de Gebroeders van Cleef', waarschijnlijk van de hand van een der firmanten. Museum Meermanno, Den Haag (MM), Archief-Van Cleef (AVC).
- 34** Schneider, *De voorgeschiedenis van de 'Algemeene Landsdrukkerij'*, 112.
- 35** Idem, 109-115.
- 36** Roche, *La censure en Hollande*, 52-53.
- 37** Idem, 53.
- 38** Nadat Willem v in januari 1795 bij het naderen van het Franse leger naar Engeland was gevlucht, ontfermden de Fransen zich over zijn boekenverzameling en selecteerden 250 van de waardevolste boeken en handschriften, welke in 24 kisten naar Parijs werden verstuurd; zie: Gruys, 'De derde Oranje-Nassaubibliotheek onder de stadhouders Willem IV en V (1747-1798)', 26. Van de resterende boeken der 'geabandonneerde stadhouderlijke bibliotheek' alsmede die van de erfprins (de latere koning Willem I) en prins Frederik, verschenen in hetzelfde jaar catalogi. Deze tellen respectievelijk 2653, 755 en 880 titels (Gruys, 'De derde Oranje-Nassaubibliotheek ...' 33).
- 39** Het niet ter veiling brengen van de boeken, en daarmee ook het ontstaan van de nationale bibliotheek, is waarschijnlijk te danken geweest aan Isaac van Cleef. Door de Administratie der voormalige Nassausche domeinen aangesteld als 'directeur', maakte Van Cleef een begin met het maken van een veilingcatalogus. Hij wees er in februari 1797 echter op dat er in het buitenland, waar de kopers gevonden moesten worden voor de bijzondere zaken, nog onvoldoende reclame voor de veiling was gemaakt. Een constatering die tot een uitstel leidde dat veranderde in afstel. Zie: De Wolf, 'Inleiding', 9.
- 40** Van Heel, 'Gerard Meerman: bibliofiel, geleerde en mecenas', 76-79.
- 41** Colenbrander, *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840. Vierde deel. Staatsbewind en raadpensionaris 1801-1806. Inleiding en Hoofdstukken I-III*, LI.
- 42** Schutte, *De Orde van de Unie*, 84.
- 43** Laseur, *Het Museum Meermanno-Westreenianum 1848-1960*, 22.
- 44** Gijsberti Hodenpijl, *Napoleon in Nederland*, 174a.
- 45** Zie: Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, deel V en NNWB IV, kol. 1001.
- 46** Bij Isaac van Cleef verscheen in de jaren 1804-1806 het zesdelige werk getiteld *Eenige berichten omtrent het Noorden en Noord-Oosten van Europa* van de hand van Johan Meerman. Deel zes bevat gedichten van 'vrouw A.C. Meerman, geboren Mollerus'. Dit boek en verschillende titels van latere datum op haar eigen naam zijn te vinden in: Saalmink, *Nederlandse bibliografie*, deel II, 1238. Over haar plaats in de Nederlandse literatuurgeschiedenis, zie: Schenkveld-van der Dussen (hoofdred.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850*, 87, 679-684.
- 47** NNWB IV, kol. 1003.
- 48** MM, Archief Meerman, inv.nr. 79 II 10.
- 49** De contacten tussen Meerman en de Van Cleefs lagen in de eerste plaats op het terrein van het boek. In de jaren 1793-1794 verzorgde Isaac van Cleef onder meer Meermans vierdelige boek *Eenige berichten omtrent de Pruisische, Oostenryksche en Siciliaansche monarchiën, benevens sommige daar aan grenzende staaten* ('s-Gravenhage 1793-1794). Achter deze wat kryptische titel van dit anoniem verschenen werk gaat een reisverslag van Meerman schuil, waarin talloze bibliotheken de revue passeren. In 1817, twee jaar na Meermans overlijden, bezorgden de 'Fratres Van Cleef' ten slotte nog een door H.C. Cras geschreven *Elogium Johannis Meermanni*.
- 50** Het Continentaal Stelsel werd op 21 november te Berlijn afgekondigd om Europa's vasteland af te sluiten voor Engelse artikelen. Voor wat betreft 'Holland' werd het stelsel overigens zeer slecht nageleefd.
- 51** Schama, *Patriotten en bevrijders*, 650-667.
- 52** Idem, 668-672.
- 53** Van Gelder, 'Beroepen vóór honderd jaar', 174-175.
- 54** Boele van Hensbroek, 'Iets over den Haagschen boekhandel in de 19e eeuw', 275-278.
- 55** Schama, *Patriotten en bevrijders*, 616.
- 56** Idem, 658.
- 57** Zie: Van den Eerenbeemt, 's-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd 1794-1814, 179.
- 58** Ubachs, 'Cultuur in Nedermaas', 158-159.
- 59** Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880*, deel I, 85-86.
- 60** Zie hierover bijvoorbeeld: Steenkamer, 'De stedelijke regering van Nijmegen tussen 16 februari en

- 25 juli 1810', 64-77 en Evers, *Utrecht als koninklijke residentie*, 15.
- 61** Van Gelder, 's-Gravenhage', 8.
- 62** Stokvis, *De wording van Den Haag*, 81.
- 63** Moll, 'De honderd hoogst aangeslagenen te 's-Gravenhage in 1813', 46.
- 64** Zie hoofdstuk 12, §2.
- 65** Het ruwe materiaal is te vinden in Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UVA), Bijzondere Collecties/Bibliotheek van het Boekenvak, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboeken particulieren over de periode 1806-1810, achtereenvolgens genummerd: BBE 2-22, 23, 24, 25.
- 66** De Moor, *Duizend miljoen maal vervloekt land*; A.J.P. Storm de Grave komt hier ook in voor.
- 67** Cit. in: Storm de Grave, *Mijne herinneringen uit den Spaanschen veldtocht, gedurende de jaren 1808 en 1809*, 306.
- 68** *Journal Militair ... 1808*.
- 69** Kloek, *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw*, 50-51.
- 70** Kopijgeld werd door de firma in plaats van of naast de leverantie van een aantal exemplaren betaald in ruil voor het recht op de uitgave.
- 71** Cit. in: Rekwest (afschrift) van de Gebroeders van Cleef aan Willem I, d.d. 30-11-1814, NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 64.
- 72** Schoenmaker, *Plein 4. De geschiedenis van een logement en een departement*, 167.
- 73** Consideraties van J.H. Mollerus aan Willem I d.d. 28-12-1814, NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 64.
- 74** Koninklijk Besluit 29-12-1814, nr. 65, NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 64.
- 75** Zie: Keblusek, *Boeken in de hofstad*.
- 76** Ten Raa, 'Het garnizoen van 's-Gravenhage in de laatste helft der vorige eeuw', 29.
- 77** Van Leeuwen e.a., *Pracht en praal op Prinsjesdag*, 15.
- 78** Hoffenaar, 'Het dagelijks leven in de Haagse kazernes (1814-1940)', VII.
- 79** 1. Het Lijf-eskadron van het Regiment Gardes Dragoniers (94 hoofden en 102 paarden); 2. De drie eskadrons van het regiment Hollandsche Gardes te Paard (282 hoofden met 312 paarden); 3. Het regiment Hollandsche Gardes te Voet van twee bataljons, elk van een grenadier- en zes muskettier-compagnieën (1316 hoofden); 4. het regiment Zwitsersche Gardes van acht muskettier-compagnieën (1200 hoofden). De opgegeven aantallen duiden de organieke sterkte aan, die veelal de werkelijke sterkte overtreft. (Ten Raa, 'Het garnizoen van 's-Gravenhage in de laatste helft der vorige eeuw', 31-32).
- 80** Zie hoofdstuk 2, §2.1, onder het kopje: *Oude en vorstelijke boeken voor een nieuwe instelling*.
- 81** Anoniem, 'Uitgeverij van "Sara Burgerhart" in Den Haag gevestigd sedert 1739'.
- 82** De Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers* 70.
- 83** Eadem, 243-245.
- 84** Janssen, *Op weg naar Breda*, 110.
- 85** Ibidem.
- 86** Het eerstgenoemde was samengesteld uit I het 2^e en 3^e Bataljon van de Eerste Halve Brigade (Inf.), elk bataljon ter sterkte van negen compagnieën (respectievelijk 25 en 30 officieren, 624 en 812 manschappen, (inclusief het kader), 11 en 22 verlofgangers, 12 en 72 zieken, benevens 131 en 28 krijgsgevangenen), II de 3^e en 4^e Compagnie van het 2^e Bataljon Artillerie (5 officieren, 135 manschappen enz. 3 zieken en 45 krijgsgevangenen) en III 4 compagnieën van het 1^e Regiment Cavalerie (11 officieren, 257 manschappen, enz., en 23 zieken). Zie: Gijsberti Hodenpijl van Hodenpijl, 'Uit den soldatendoos van Den Haag', 309, 312-313.
- 87** Hodenpijl, 'Uit den soldatendoos van Den Haag' 309.
- 88** Idem, 314-328
- 89** Janssen, *Op weg naar Breda* 118.
- 90** Idem, 123.
- 91** Idem, 124.
- 92** Idem, 129.
- 93** Hun argumenten voor de keuze van Den Haag zijn met het oog op de beschrijving van het militaire karakter van deze stad alleszins de moeite van het vermelden waard. Ten eerste leende de omgeving van de stad en in het bijzonder de duinen zich veel beter voor de beoefening van de 'practische Geometrie', te meer omdat hier probleemloos verschillende soorten tijdelijke fortificaties konden worden opgeworpen. In de tweede plaats konden de leerlingen van de school in Den Haag de kanonproeven en de geschutgieterij met het daarbij behorende magazijn bezoeken. Een minder sterk argument was de grote collectie instrumenten en modellen van de Haagse Fundatie van Renswoude, waarvan in het verleden verschillende keren gebruikt was gemaakt bij het verrichten van natuur- en scheikundige proeven. Voorts werd gewezen op de in de stad gevestigde tekenacademie. Daar zouden de leerlingen op winteravonden tekenonderwijs kunnen volgen zonder dat zij de theoretische lessen hoefden te missen. Een bijkomend voordeel zou zijn dat vele officieren en cadetten van het grote Haagse garnizoen de gelegenheid zouden krijgen om van de lessen mee te profiteren. Ten slotte waren zij van mening dat Den Haag als regeringscentrum de artillerieschool meer cachet zou geven. Het landsbestuur zou een stimulerende invloed kunnen hebben op de school. Idem, 130.
- 94** Idem, 131.
- 95** Idem, 131, noot 32.
- 96** Dit zijn artilleriemanoevres waarbij machines worden gebruikt of veel armkracht nodig is, zoals bij het in verdediging brengen van een plaats. Janssen, *Op weg naar Breda*, 126.

- 97** Janssen, *Op weg naar Breda*, 126-127.
- 98** Idem, 127.
- 99** Idem, 125.
- 100** Idem, 127.
- 101** Idem, 135.
- 102** Idem, 181.
- 103** Idem, 181-182.
- 104** Idem, 184-185.
- 105** Voor informatie over de toekenning van dit predikaat is tevergeefs gezocht in het archief van de Staatssecretarie onder Lodewijk Napoleon. Toen de gebroeders Van Cleef in 1808 toestemming vroegen voor het oprichten van een boekhandel in Amsterdam, moest voor dit filiaal (zie Hoofdstuk IV) opnieuw toestemming worden verleend voor het gebruik van de toevoeging 'koninklijke'. Dit predikaat was echter niet uniek. Rond 1807-1808 kreeg zowel de Utrechtse boekhandelaar Johannes Altheer als diens Amsterdamse collega Jan Steven van Esveldt-Holtrop (1777-1833) het recht om zich koninklijk boekhandelaar te noemen. Verondersteld wordt dat Lodewijk steeds een hofboekhandelaar benoemde in de plaats waar hij resideerde, welke titel deze onderneming kennelijk behield als de koning voor een andere residentie koos. Dit blijkt duidelijk uit het feit dat het 'hofwetboek' (*Etiquette du Palais Royal*) in 1806 in Den Haag verscheen, maar dat twee jaar later, nadat de koning in 1807 zijn intrek had genomen in Utrecht, aldaar een gewijzigde herdruk werd verzorgd door de inmiddels tot 'Libraire de sa Majesté' benoemde Altheer. Er werd in Utrecht zelfs een filiaal van de landsdrukkerij opgezet. Zie achtereenvolgens over Holtrop en Altheer: *NBW* 1, kol. 1148 en Evers, *Utrecht als koninklijke residentie*, 68-69, noot 4 bij hoofdstuk 3.
- 106** NL-HaNA, Algemene Staatssecretarie en Kabinet des Konings met daarbij gedeponeerde archieven, 1813-1840, nummer toegang 2.02.01, inv.nr. 3277.
- 107** *Journal Militair*, ... 1808, uitgeversreclame achter in het boek.
- 108** Een exemplaar – het enige bekende – van deze catalogus wordt bewaard in het AVC bij MM.
- 109** Sloos, 'Van sjakobijbel tot Counterinsurgency Field Manual', 105. Zie over het handboek, waarvan overigens voor zover bekend geen exemplaar wordt bewaard in een openbare collectie: Schaede, 'Het dagelijksch Handboek voor de Onderofficieren en Soldaten', 212-217.
- 110** Deze tekst staat op de ommezijde van de titelpagina van de catalogus *Ouvrages militaires* (1808).
- 111** Idem, 310-313.
- 112** Janssen, *Op weg naar Breda* 209. Dit paleis is in de eerste helft van de zeventiende eeuw in opdracht van Frederik Hendrik gebouwd, nadat hij in 1612 in het bezit was gekomen van de grond; Wander, *Haagse huizen van Oranje*, 29.
- 113** Het besluit tot onderwijs aan de onderofficieren-élèves was op 2 januari 1807 genomen.
- 114** Janssen, *Op weg naar Breda*, 210.
- 115** Idem, 211.
- 116** Idem, 218.
- 117** Idem, 224.
- 118** Zie over deze school hoofdstuk 2, §3.1.
- 119** Janssen, *Op weg naar Breda*, 218.
- 120** Idem, 213.
- 121** Idem, 216, 221.
- 122** Van der Neut, 'Het instituut van de Koninklijke Kwekelingen op het Binnenhof te 's-Gravenhage', 123.
- 123** Idem, 123-125.
- 124** Idem, 128-129.
- 125** Idem, 126-127.
- 126** Eerste klasse: kinderen tot 3 jaar – tweede klasse: 3 tot 7 jaar – vierde klasse: 14 tot 18 jaar.
- 127** Van der Neut, 'Het instituut van de Koninklijke Kwekelingen op het Binnenhof', 137-138.
- 128** Idem, 139-140.
- 129** Janssen, *Op weg naar Breda*, 233. Bij Koninklijk Decreet van 18 november 1806 werd te Leiden een Rij- en Veeartsenijnschool opgericht. Een jaar later (Decreet van 19 januari 1807) werden voornoemde disciplines gescheiden en werd de Veeartsenijnschool ondergebracht in Zutphen. Vervolgens werd bepaald (Decreet 8 juni 1808) dat de Rijnschool in de residentie zou komen te staan, waarvoor de verhuizing nog vóór november 1807 zou moeten plaatsvinden. Kroon, 'Een militaire Rijnschool te Leiden', 117-119.
- 130** Janssen, *Op weg naar Breda*, 235.
- 131** Idem, 245.
- 132** Idem, 253-254.
- 133** Idem, 245.
- 134** Hierin werd uitgegaan van drie in plaats van twee klassen. De eerste klas was bestemd voor de leerlingen van de waterstaat en duurde zes jaar. De tweede klas, die vier jaar duurde, was bestemd voor de élèves van de artillerie en de genie. De derde klas was voor de élèves van overige korpsen en vergde twee jaar. Alle élèves moesten eerst ten minste zes maanden doorbrengen in de derde klas. De eerste klas was uitsluitend toegankelijk voor leerlingen die eerst de derde en de tweede klas hadden doorlopen. Het verblijf in de tweede klas duurde in principe eveneens zes maanden, welke tijd bij hoge uitzondering kon worden teruggebracht tot drie maanden. Het aantal leerlingen was vastgesteld op honderd. De leerlingen bestemd voor de cavalerie of de infanterie moesten minimaal 14 jaar oud zijn, terwijl degenen die hun zinnen hadden gezet op de technische wapens of de waterstaat bij hun komst op de school ten hoogste 14 mochten zijn; idem, 252-253.
- 135** Nadat op 18 november de leerlingen van de voormalige school te Honselersdijk hun intrek

namen aan de Kneuterdijk begonnen twee dagen later de lessen. Het niet functioneren van de school was vooral te wijten aan problemen bij de invoering van de nieuwe onderwijsopzet, de aanpak van het onderwijs, de werving van voldoende personeel en de rekrutering van kinderen. Bovendien bleek de Haagse infrastructuur bij nader inzien niet optimaal; idem, 255-256.

136 Van der Neut, 'Het Instituut van de Koninklijke kwekelingen ...', 143.

10 Militaire publicistiek in de negentiende eeuw

1 Meer hierover, vooral de sociale gevolgen van de dienstplicht, worden in het volgende hoofdstuk besproken. Amersfoort, 'De strijd om het leger (1813-1940)', 193.

2 Besluit 16 december 1815, no. 5, in: *RM ... Tweede deel*. 1815. *Inhoudende September, October, November en December* (1816), 277-282.

3 Snapper, 'Het negentiende eeuwse Nederlandse leger: een school der natie?', 37-56. Ook van belang is: Schulten, 'Armée Néerlandaise et éducation nationale au dix-neuvième siècle', 5-15.

4 Snapper, 'Het negentiende eeuwse Nederlandse leger...', 43.

5 Idem, 40.

6 Idem, 42.

7 Idem, 47, 51-53; opgeteld werden de desbetreffende jaren van de rechterkolom ('Waarvan bij toelating niet of zeer gebrekkig konden lezen en schrijven') van Snappers tabel: De huishoudelijke scholen bij de corpsen van het leger.

8 Idem, 48-50.

9 Zie hoofdstuk 11, §10.

10 Een firma die belangrijke militaire uitgaven in haar fonds opnam was bijvoorbeeld de firma Noorduyt in Gorcum, die van 1830-1967 het *Jaarboekje voor het Koninklijk Leger der Nederlanden* uitgaf. Deze uitgave zou de geschiedenis van de zaak mede hebben bepaald; cf. Stamkot, *Het Gorcumse boek. Vijf eeuwen drukken, uitgeven, verzamelen, lezen en leren te Gorinchem*, 80-82. Zie over de firma Broese: Brekelmans, *Twee eeuwen Broese*. Zie over de firma Teulings: Van Breukelen, 'Coenraad Teulings en zijn Bossche drukkerijen, 1844-1902', 166-194. De Groot noemde zich in het Frans: 'Imprimeur et libraire de l'École Royale d'Artillerie et de Génie.' Zie bijvoorbeeld het impressum van *Devis instructif des travaux de construction dépendans du service du génie en France, ...* (Delft 1817).

11 Van Breukelen, 'Coenraad Teulings en zijn Bossche drukkerijen, 1844-1902', 168.

12 Besluit 16 december 1815, no. 5, art. 3.

13 Idem, art. 12.

14 Idem, art. 17.

15 Idem, art. 13.

16 NNBW III, kol. 971-972.

17 Besluit 7 december 1816, no. 4, in: *RM Tweede deel*. 1816 (1817), 281-287.

18 Zie over dit en dergelijke boeken: hoofdstuk 11.

19 Mogelijk het door De Gebroeders van Cleef uitgegeven *Reglement voor den Garnizoensdienst bij Besluit van Zijne Koninklijke Hoogheid van den 11 Januarij 1815*, n°. 32.

20 Het betreft vrijwel zeker het door De Gebroeders van Cleef uitgegeven: *Reglement op den Inwendigen Dienst, de Politie en de Krijgstucht van de Infanterie ...* uit 1814. Speciaal voor de Zwitserse troepen in Nederlandse dienst was er het *Reglement über den innern Dienst, die Polizey und Kriegszucht bey der Infanterie ...*, uitgegeven in 1815.

21 Het betreft een uitgave van De Gebroeders van Cleef uit 1815, zie de fondsreconstructie bij Sloos, *Voor den dienst der Armée*, deel II, nr. 815-19, en: addendum 11, *02 (1815).

22 Deze titel komt waarschijnlijk overeen met het eerste deel van het *Reglement op de Exercitiën en Manoeuvres van den Infanterij, voor de Armée van Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden*, getiteld: *Eerste deel inhoudende de Soldaten- en Pelotons-school*, in 1815 uitgegeven door De Gebroeders van Cleef.

23 Besluit 7 december 1816, staat van 'Benodigdheden tot inrigting der school ...', 285-286.

24 Idem, 286-287.

25 'Adres van de Gebroeders van Cleef... Commissoriaal van den 19 April 1822, No. 142'. NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 3277.

26 Ibidem.

27 Request van De Gebroeders van Cleef aan de koning d.d. 19 april 1822, nr. 142. NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 3277.

28 Van der Palm was onder meer ontwerper van de lager-onderwijswet van 1806 en schrijver van de bekende *Bijbel voor de jeugd*. De Groot, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm*, 112.

29 Dit zal de belangrijkste aanleiding zijn geweest dat de firma zich kort na oprichting van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels in 1815 aansloot bij deze organisatie. Deze was namelijk onder meer opgericht om de piraterij binnen de beroepsgroep tegen te gaan. Pieter van Cleef werd al tijdens de eerste algemene vergadering van de Vereeniging geïnstalleerd als bestuurslid. Een van de eerste daden van de Vereeniging was het in behandeling nemen van een aanklacht en maatregelen nemen tegen Noman te Zaltbommel. Zie: Loosjes, *Geschiedenis van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels 1815-1915*, 11-12. De twee boetes van bij elkaar opgeteld 1450 gulden weerhielden Noman er kennelijk evenwel niet van om als nadrukker actief te blijven, want in 1817 zat hij Van Cleef nog steeds dwars.

- 30 NL-HaNA, Gewoon Verbaalarchief van het Departement van Oorlog/Defensie, 1813-1945, nummer toegang 2.13.01, inv.nr. 3135, verbaal 7 december 1839, nr. 46.
- 31 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 3135, verbaal 7 december 1839, nr. 46.
- 32 Hiermee worden bedoeld de conform Artikel 2 van het octrooi af te stane exemplaren aan het Departement van Oorlog en aan het Departement van de Algemene Secretaris van Staat en de 75 gulden voor ieder blad van zestien pagina's druks van bedoelde uitgaven, te betalen aan de Landsdrukkerij.
- 33 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 3135, verbaal 7 december 1839, nr. 46.
- 34 Loosjes, *Geschiedenis van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels*, 145, Bijlage III.
- 35 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 3135, verbaal 7 december 1839, nr. 46.
- 36 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 3142, verbaal 8 februari 1840, nr. 168.
- 37 Zie over de lesstof die de KMA uitgaf en liet drukken bij Broese in Breda: Janssen, 'Een bolwerk van geleerdheid? De Nederlandse officiersopleiding in de eerste helft van de negentiende eeuw', 108-111.
- 38 Er verschenen vervolgens nog van deze catalogi in de jaren 1888, 1897, 1901, 1905, en 1910.
- 39 Bevaart, 'Een harde leerschool 1836-1890', 69.
- 40 Janssen, 'Een bolwerk van geleerdheid', 110.
- 41 Cit. in: RM *Inhoudende het geheele jaar 1846* (1847), 219.
- 42 *Voorschrift betreffende het uitgeven van boekwerken, enz. bij de Koninklijke Militaire Academie en de aan die inrichting verbonden lithographie*, 4-5.
- 43 No. 79a. *Voorschrift voor de Inrichting tot het Uitgeven van Boekwerken voor het Leger, bij de Koninklijke Militaire Academie*, 3.
- 44 Amersfoort, *Drukken voor Defensie. IUB en CDP 1948-1988*, 1.
- 45 Cit. in: No. 79a. *Voorschrift voor de Inrichting tot het Uitgeven van Boekwerken voor het Leger, bij de Koninklijke Militaire Academie*, 3.
- 46 Geisweit van der Netten, *Algemeen samenstel der militaire pligten, kundigheden en dienst-verrigtingen*, v.
- 47 Idem, III.
- 48 Alexander van der Hoop, *Verhandeling over den dienst der ligte troepen in het veld, benevens proeve van manoeuvres voor flankeurs* ('s-Gravenhage, Amsterdam 1825).
- 49 Zie hoofdstuk 1, §4.
- 50 Hornung, *Scharnhorst. Soldat – Reformer – Staatsman*, 41. De auteur schrijft 'Auflage'.
- 51 Het boek werd ook vertaald door J.G. Vognetz, wiens vertaling in 1801 verscheen bij H.C.A Thieme in Zutphen.
- 52 Scharnhorst, *Militair zakboek*, VII-VIII.
- 53 Zie hoofdstuk 2, §4.
- 54 Zie hierover: Van Winden, 'Het Engelse boek in Nederlandse vertaling: Gebroeders Belinfante in de ban van Wilkie Collins', 21-22.
- 55 Contract tussen W.L. de Petit en H.C. Brandt en W.J. van Randwijk van de firma De Gebroeders van Cleef, 's-Gravenhage, 15 juni 1885. MM, AVC.
- 56 Harder, *Die Militärrevolver der Niederlande 1856-1940*, 66-78.
- 57 Zie: hoofdstuk 11.
- 58 *Verslagen, rapporten en memorien omtrent militaire onderwerpen. Uitgegeven door het Departement van Oorlog*, deel I, woord vooraf van J.A. van den Bosch, minister van Oorlog.
- 59 Bevaart, *De Nederlandse defensie (1839-1874)*, 1-4, passim.
- 60 Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 36, passim.
- 61 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 4.
- 62 Cit. in: Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 11.
- 63 Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 24. Zie over de marine bijvoorbeeld: Stapelkamp, *Gerhardus Fabius (1806-1888)*, 63-67.
- 64 Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 23.
- 65 Cit. in: Van Heutsz, *De onderwerping van Atjeh*, tekst op titelpagina en vooromslag.
- 66 Contract tussen W.L. de Petit, kapitein bij het Regiment Grenadiers en Jagers te 's-Gravenhage en W.J. van Randwijk, boekverkoper handelende onder de naam der firma De Gebroeders van Cleef, gedateerd 's-Gravenhage, 10 maart 1887. MM, AVC.
- 67 Zie over deze firma het gedenkboek: [Terweij], *Door tyd en vlyt. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de N.V. Koninklijke Boekhandel en Drukkerij G. Kolff & Co.*
- 68 Zie over Abel: Sloos, 'Van soldaat tot topambtenaar op het Departement van Oorlog. De opmerkelijke carrière van de militaire wettenmaker F.E.L.A. Abel (1843-1916)', 39-44.
- 69 Contract tussen kapitein W.L. de Petit en 1e luitenant H.C. Brandt en W.J. van Randwijk van de firma: de Gebroeders van Cleef, 's-Gravenhage 15 juni 1885. MM, AVC.
- 70 Contract tussen gepensioneerd generaal G.P. Booms en W.J. van Randwijk van de firma: de Gebroeders van Cleef, 's-Gravenhage 7 oktober 1885. MM, AVC.
- 71 Contract tussen kapitein W.L. de Petit en W.J. van Randwijk van de firma: de Gebroeders van Cleef, 's-Gravenhage 10 maart 1887. MM, AVC.
- 72 Contract tussen W.L. de Petit en H.C. Brandt en W.J. van Randwijk, 's-Gravenhage, 6 april 1887. MM, AVC.
- 73 Contract tussen generaal-majoor J.H. Kesman en de Gebroeders van Cleef, 's-Gravenhage, 17 februari 1836. MM, AVC.
- 74 Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie*, deel 4, 436.
- 75 Zie hoofdstuk 10, §2.1.
- 76 Amersfoort, *Drukken voor Defensie*, 2-7.

77 Een kijkje in ons bedrijf. Inrichting tot het uitgeven van boekwerken voor het leger, [8].

78 Zie: Neuman, *Impasse te Londen. Nederlands veiligheidsbeleid 1940-1945*, passim en aldaar 68.

79 Een kijkje in ons bedrijf. Inrichting tot het uitgeven van boekwerken voor het leger, [8].

80 De eerste verscheen al in september 1946 onder de titel *Boekenlijst en publicaties vastgesteld bij aanschrijving van den Chef van de general staf d.d. 11 september 1946, no. 11/7305/1622* (z.p. [1946]). Vervolgens verscheen in november van genoemd jaar een catalogus getiteld *Voorlopige boekenlijst: afgesloten per 1 nov. 1946* (z.p. [1946]). De reeks catalogi werd vervolgens voortgezet onder de titel *Boekenlijst en krijgt het voorschriftnummer vs 2506*.

81 *Voorschrift nr 2507, 2e druk. Beheer en verantwoording van boekwerken en legerformulieren bij de onderdelen der Koninklijke Landmacht*, 3.

82 Cit. in: Idem, 5.

83 Ibidem.

84 Idem, 10-11.

11 'Tot bevordering van hun duurzaam geluk'

1 Zie bijvoorbeeld het artikel van De Wilde, 'De haar- en baarddracht in het Nederlandse leger. Een revolutie na bijna drie eeuwen evolutie', 58-75.

2 Amersfoort, 'De strijd om het leger (1813-1940)', 196.

3 Amersfoort, *Koning en kanton*, 87.

4 Idem, 77-78.

5 Cf. Spits, *De metamorfose van oorlog in de achttiende en negentiende eeuw*, 157-158.

6 [Aurbacher], *Handboek tot opleiding en beschaving van verstand en zeden, voor aankomende officieren*, deel II, 44-45.

7 NNBW 1, kol. 1022. Onlangs verscheen: Meijneke, *Op reis door de Meierij met Stephanus Hanewinckel. Voetochten en bespiegelingen van een dominee, 1789-1850*.

8 Van Dam, *Zedekundige lessen en voorbeelden voor Nederlandsche krijgslieden*, 1.

9 Schenk, 'Bibliografie van werken uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen', 399. Hanewinckel had in andere publicaties blijk gegeven van grondige kennis van land en volk (NNBW 1, kol. 1022).

10 De Bruijn, 'Van Pieter 't Hoen tot Joop van den Ende. Tweehonderd jaar publieke moraal in Nederland', 97.

11 Idem, 98.

12 Idem, 100-101.

13 Idem, 102.

14 Tot in de Tweede Kamer der Staten-Generaal toe was men zich van dit probleem bewust. Kamerlid Jean François Gendebien (1753-1818) zei hier onder meer het volgende over: 'Des hommes de tout âge et de toute nation, engagés pour l'armée perma-

nente, seraient transformés en miliciens; ils pourraient apporter dans les rangs de notre intéressante jeunesse des vices et de principes dont il faut éloigner la contagion.' *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, gedurende de zitting van 1818-1819, gehouden te Brussel*, 35.

15 Anneveld, *De ransel. Een geschenk van ouders aan hunne strijdbare zonen, Tot bevordering van hun duurzaam geluk*, v.

16 Idem, [III].

17 'Voor Berigt' van Arendt Raverker in: [Hanewinckel], *Zedekundig handboek voor den militair stand. Uitgegeven door de Maatschappij tot nut van 't Algemeen*, [1].

18 Scheibler, *Geestelijke wapenrusting van een' christelijken krijgsman*, XI.

19 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 2753, verbaal van 20 oktober 1831, nr. 158.

20 Ibidem.

21 Zie voor een dergelijke intekenlijst: Winckel, *Geestelijke wapenrusting van een' christelijken krijgsman*, VIII.

22 Bots (eindred.), *Bibliopolis. Geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland*, 146.

23 Bödeker, 'De democratisering van het lezen? Leesgedrag in Duitsland in de negentiende en twintigste eeuw', 289.

24 Cit. in: [Hanewinckel], *Zedekundig handboek voor den militair stand*, 3.

25 Cit. in: Scheibler, *Geestelijke wapenrusting van een' christelijken krijgsman*, 52.

26 Cit. in: idem, 122.

27 Cit. in: [Aurbacher], *Handboek tot opleiding en beschaving van verstand en zeden, voor aankomende officieren*, 51.

28 Cit. in: idem, 53-54.

29 Cit in: Anneveld, *De ransel. Een geschenk van ouders aan hunne strijdbare zonen, tot bevordering van hun duurzaam geluk*, III-V.

30 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 3257, verbaal van 29 november 1842, nr. 1A.

31 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 1803, verbaal van 22 maart 1827, nr. 53.

32 Cit. in: ibidem.

33 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 2348, verbaal van 17 december 1829, nr. 137.

In de bibliotheek van het Legermuseum is in de historische collectie militaire boeken van het Koninklijk Huis van dit boek een vrijwel identiek handschrift aanwezig, vermoedelijk de oorspronkelijke kopij, *Handboek tot Opleiding en beschaving van Verstands-begrip en Zeden voor Aankomende Officieren. Eene Keurzameling* (z.p. z.j.) Handschrift. Bibliotheek Legermuseum Delft, sign.: KHA 3950.

34 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 13892, verbaal van 27 november, nr. 24 en verbaal van 7 december, nr. 157. Betreffen de inschrijvin-

gen van de verbalen in de index onder het hoofdstuk 'Militaire Boekwerken' met een korte opgave van de inhoud. De verbalen zijn vernietigd.

35 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 3257, verbaal van 29 november 1832, nr. 1A.

36 Cit. in: *ibidem*.

37 *Ibidem*.

38 *Ibidem*.

39 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 2383, verbaal van 8 maart 1830, nr. 3.

40 *Ibidem*.

41 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 2395 van 22 maart 1830, nr. 56.

42 Cf. Van Lente over vraag- en aanbod in, 'Drukpersen, papiermachines en lezerspubliek: de verhoudingen tussen technische en culturele ontwikkelingen in Nederland in de negentiende eeuw', 246-263.

43 NL-HaNA, Defensie/Verbaalarchief, 2.13.01, inv.nr. 2863, verbaal van 31 december, nr. 399.

44 Cit. in: Veilingcatalogus Beijers Veilingen BV in Utrecht 1 juni 2010, nr. 113.

45 Cit. in: Brunings, *Gids voor den jongen militair. Een leesboek ten dienste der korpscholen*, v-vi.

46 Cit. in: Baron van Voorst tot Voorst, *Zedelijke plichten van den soldaat*, 1.

47 Brunings, *Distels en lauweren*, 69.

48 *Idem*, 76.

49 *Idem*, 88-89.

50 Cit. in: Van Voorst tot Voorst, *Zedelijke plichten van den soldaat*, 65-66.

51 *Kazerneleven. Een stem uit de ervaring door een oud-milicien*, 30-31.

52 In het 19de levensjaar moesten jongens zich vóór 15 januari op het gemeentehuis laten inschrijven voor de loting. Als een jongen inlootte en vervolgens werd goedgekeurd, moest hij, tenzij hij voor een nummervwisselaar of remplaçant had gezorgd, op 1 april of 1 mei opkomen, waarna hij een elementaire militaire opleiding kreeg. Voor de meesten zat het er na deelname aan de jaarlijkse grote veldoefeningen in brigade- of divisieverband in het najaar op. Een kwart, het zogenaamde blijvende gedeelte, bleef ook de rest van het jaar.

53 NNBW X, kol. 957.

12 *De bibliotheek van de Nederlandse militair in de negentiende eeuw*

1 Hij diende op dat moment bij het 5e Regiment Infanterie.

2 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1808, BBE 2-23, f. 113. Zie over het *Krijgskundig magazyn* en het *Journal militair* het gedeelte over militaire periodieken in de inleiding, respectiekelijk hoofdstuk 10, §2.

3 *Rotterdam 02-02-1782 †Den Haag 11-11-1863. Hij werd op 1 april 1838 schout-bij-nacht en verliet tegelijkertijd de dienst (Eekhout, *Het Admiralenboek. De vlagofficieren van de Nederlandse marine 1382-1991*, 117. Zie ook: NNBW IX, kol. 830-831.

4 Deze aankopen moeten waarschijnlijk worden gezien in het licht van zijn langdurig verblijf op Curaçao. Hij was daar gelegerd in 1802 om de bij de Vrede van Amiens teruggegeven kolonie van de Engelsen over te nemen. Hij verbleef nadat de Engelsen het eiland in 1807 opnieuw in bezit hadden genomen enige jaren in Nederland, om zich van 1819 tot in 1834 wederom op Curaçao te vestigen. Zijn besluit definitief naar het moederland terug te keren volgde op zijn vergeefse poging om benoemd te worden tot directeur van deze kolonie. Terug in Nederland ging hij vier jaar later met pensioen als schout-bij-nacht.

5 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1815-1816, BBE 2-27, f. 114-114v.

6 *Idem*, f. 114v., 143.

7 De Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers*, 243-244.

8 *Idem*, 245.

9 Zie over dit type bron en voor een vruchtbare toepassing ervan: Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van de Zwolse boekverkopers 1777-1849*, 12-13, passim.

10 De bezetting was als volgt: 1838 Reserve Bataljon 11^e Afdeling Infanterie; 1839 Reserve Bataljon 3^e Afdeling Infanterie en Staf 1^e en 2^e Bataljon 18^e Afdeling Infanterie (Ringoïr, *Vredesgarnizoenen*).

11 De Kanter, Phil. z., *De Franschen in Walcheren*, 9-11.

12 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1803-1805, BBE 2-21, achtereenvolgens ff. 261, 85, 189v.

13 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1808, BBE 2-23, achtereenvolgens ff. 114, 235 en 2.

14 Dronkers, *De generaals van het Koninkrijk Holland 1806-1810*, 51.

15 *Ibidem*.

16 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1813-1814, BBE 2-26, f. 127 v.

17 *Idem*, f. 228.

18 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1813-1814, BBE 2-26, f. 127-127v.

19 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1815-1816, BBE, f. 9.

20 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1817-1818, BBE 2-28, f. 248-248v.

21 *Idem*, f. 110.

22 Zes kapiteins (Van Eps, Smit, S. Olyve (Vlissingen), De Buck, R. Booms (Valkenburg) zijn hier buiten beschouwing gelaten, omdat zij op basis van hun rang niet zonder meer zijn in te delen bij de militairen. Er zijn redenen om aan te nemen dat het hier kapiteins van de koopvaardij betreft.

- 23 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1801-1802, BBE 2-20, f. 152.
- 24 Idem, f. 180v.
- 25 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1803-1805, BBE 2-21, f. 85. Zie over Sowden: *NNBW I*, kol. 1480.
- 26 Idem, f. 189v.
- 27 Idem, f. 104.
- 28 Ook hier kon een, gering, aantal militairen op grond van de rang niet worden ingedeeld. Het ruwe materiaal van de in deze tabel verwerkte gegevens is te vinden in: UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboeken particulieren 1806-1807 (BBE 2-22), 1808 (BBE 2-23), 1809 (BBE 2-24), 1810-1812 (BBE 2-25) passim.
- 29 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1806-1807, BBE 2-22, f. 35.
- 30 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1809, BBE 2-24, f. 97 v.
- 31 Zeekapiteins, die ook voorkomen tussen de klan-ten van Van Benthem, zijn hiervan uitgesloten.
- 32 Jakob Theodor Büser, *Krijgsszangen van Jakob Theodor Büser, Eersten Luitenant bij het Bataillon Jagers*, No. 16 (Nijmegen 1818) 143-146.
- 33 Dongelmans, 'De "Naam lijst der Intekenaren" als bron voor onderzoek naar lokale leescultuur', 95-122.
- 34 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1809, BBE 2-24, f. 28v.
- 35 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1806-1807, BBE 2-22, f. 62v. en Grootboek particulieren 1808, BBE 2-23, f. 5.
- 36 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1837-1838, 2-38, f. 211.
- 37 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1839-1840, BBE 2-39, f. 420v.
- 38 Idem, f. 240.
- 39 Resler kocht zijn boeken door tussenkomst van boekverkoper H.J. Schierbeek.
- 40 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1839-1840, BBE 2-39, f. 369v.
- 41 Idem, f. 268v.
- 42 Welten, *In dienst voor Napoleons Europese droom*, 238.
- 43 Darnton, 'Eerste aanzet tot een geschiedenis van het lezen', 152.
- 44 Ibidem.
- 45 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1839-1840, BBE 2-39, f. 374.
- 46 Naast economische overwegingen, sociabiliteit en de behoefte aan nuttige kennis om hogerop te geraken, de drie factoren die zijn genoemd als redenen voor de oprichting van leesgezelschappen in de burgermaatschappij, zie: Van Goinga, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800*, 255-256.
- 47 Singels, *Uit de geschiedenis van het P.U.G.*, 53.
- 48 Er wordt op 17 maart en 12 april 1802 over de verkoping van deze bibliotheek geadverteerd in de *Haagsche Courant* (Zwaaneveldt, *Leverbaar: livres nouveaux et autres. Een Haagse boekhandel in de Franse tijd*, Isaac van Cleef en zijn assortiment, 86). De catalogus is zonder opgave van bron of verblijfplaats opgenomen in de Nederlandse Centrale Catalogus.
- 49 Zie: Ten Raai, *De uniformen van de Nederlandsche Zee- en Landmacht ...*, tekstdeel, VIII.
- 50 *Reglement voor het Leesgezelschap der Heeren Officieren van Artillerie en Genie te Vlissingen*, 3.
- 51 Idem, Artikel 2.
- 52 Idem, Artikel 4.
- 53 Idem, Artikel 21.
- 54 Idem, Artikel 22.
- 55 Idem, Artikel 27.
- 56 Idem, Artikel 23-26. Cf. Buijnsters, 'Nederlandse leesgezelschappen uit de 18e eeuw', 184 en Anoniem, 'Einige Bemerkungen über Militärbibliotheken, Offizierlesezirkele und Winteraufgaben', passim.
- 57 Kielstra, *Beschrijving van den Atjeh-oorlog*, I, 586, 590.
- 58 Cit. in: Postma, *Mijn uittocht als garde d'honneur 1813. Dagboek van de Zeeuw Jacob Willem Callenfels (1792-1882)*, 65.
- 59 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1837-1838, BBE 2-38, f. 286.
- 60 Idem, f. 31v.
- 61 Idem, f. 203v.
- 62 UVA, Collectie Van Benthem & Jutting, Grootboek particulieren 1806-1807, BBE 2-22, f. 159, respectievelijk 271 en Grootboek particulieren 1808, BBE 2-23, f. 75v.
- 63 Zie voor garnizoenssteden: Ringoir, *Vredesgarnizoenen*.

13 Een soldatenkoning en zijn boeken

- 1 Brot, 'La bibliothèque idéale d'Antoine-Alexandre Barbier', 91-109.
- 2 Buonapartes brievetas, op den 18den junij 1815 te Charle-roi prijs gemaakt, 5, 35.
- 3 Zie hierover: Mouravit, *Napoléon bibliophile. Recherches spéciales de psychologie napoléonienne*.
- 4 Benoit, *Livres précieux du Musée de Malmaison*, 32.
- 5 Idem, 40.
- 6 Ibidem.
- 7 Tulard, *Napoléon ou le mythe du sauveur*, 277.
- 8 Idem, 294.
- 9 J. Tulard, *Napoléon et la noblesse de l'Empire, avec la liste des membres de la noblesse impériale (1808-1815)* (Parijs 2003) 72.
- 10 Davois, *Les Bonaparte littérateurs. Essai bibliographique*.
- 11 Zie bijvoorbeeld een passage uit de memoires van Hortense vermeld in: L. Napoleon, *Gedenkschriften*, 15-16.
- 12 Van den Berg, 'Een royale kijk op Holland', [67].
- 13 Per decreet van 18 juli 1806 ging het, de generale staf en het korps ingenieurs niet meegerekend,

- organiek om 22.073 man, waaronder 7.112 man garde, zij het dat nog veel onbepaald was (Kesman, 'De beantwoording der vraag wat is van de oude armee geworden?', 10).
- 14** Zie voor een goed overzicht: Kikkert, *Koning van Holland. Louis Bonaparte 1778-1846*, 65-68.
- 15** Voor meer informatie over Lodewijk en Paleis Soestdijk zie: Tromp, *Het huys te Soestdijck. Het Koninklijk Paleis Soestdijk historisch gezien*, 90-95.
- 16** Kikkert, *Koning van Holland*, 177.
- 17** Grijsenhout, *Een Koninklijk Museum. Lodewijk Napoleon en het Rijksmuseum 1806-1810*, 19-22.
- 18** [Garnier], *Mémoires sur la cour de Louis Napoléon et sur la Hollande*, 106.
- 19** De admiraliteit van Amsterdam passeerde overigens ook de revue (Ozinga, 'De architecten van Lodewijk Napoleon als koning van Holland', 64).
- 20** Er is onder meer een brief van de Amsterdamse magistraat gedateerd 15 juli 1806, waarin de vorst wordt bedankt voor zijn voornemen 'concernant le choix de son palais dans cette ville' (Ozinga, 'De architecten van Lodewijk Napoleon als koning van Holland', 64).
- 21** Ozinga, 'De architecten van Lodewijk Napoleon als koning van Holland', 80, noot 10.
- 22** Zie over het verblijf van Lodewijk op Huis ten Bosch: Loonstra, *Het huijs int bosch. Het Koninklijk Paleis Huis ten Bosch historisch gezien*, 101-111.
- 23** Zie hierover: Loonstra, *Het huijs int bosch*, 93-101.
- 24** Evers, *Utrecht als koninklijke residentie*, 33.
- 25** Zie Lunsingh Scheurleer, 'De inrichting van het Koninklijk Paleis te Amsterdam onder Lodewijk Napoleon', 243-260, Lunsingh Scheurleer, 'De inrichting van het Koninklijk Paleis te Amsterdam onder Lodewijk Napoleon II', 25-38, Ozinga, 'De architecten van Lodewijk Napoleon als koning van Holland', 80, noot 22.
- 26** Zie over Evert Maaskamp (en Lodewijk): Koolhaas-Grosfeld, *De ontdekking van de Nederlander in boeken en prenten rond 1800*.
- 27** Koninklijk Huisarchief, Den Haag (KHA), nr. E IV 1, *Catalogus der Eerste Koninglyke Bibliotheek ...*, p. 5.
- 28** Kollewijn, *Bilderdijk. Zijn leven en zijn werk naar oorspronkelijke en voor een groot gedeelte onuitgegeven bescheiden samengesteld*, deel 1, 383. Zie voor de recente suggestie dat Willem Bilderdijk bibliothecaris was bijvoorbeeld: Luger, 'Willem Bilderdijk en Lodewijk Napoleon. Dichter en koning', 169.
- 29** Klein, *De wereld van de Koninklijke Bibliotheek 1798-1998*, 31-32. Flament was op 11 december 1799 door de Tweede Kamer reeds benoemd tot custos van de Nationale Bibliotheek (Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, 25).
- 30** 'Bilderdijk bibliothecaris', 365.
- 31** Zie over de relatie tussen deze twee: Smit, *Bilderdijk et la France*.
- 32** NNBW III, kol. 404.
- 33** Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, 27. Zie bijvoorbeeld ook: *Koninklijke almanak voor den jare 1807*, 70.
- 34** Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, 27-28.
- 35** Idem, 28.
- 36** Idem, 29.
- 37** NNBW III, kol. 404, Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, 46.
- 38** R.A. Kollewijn, 'Bilderdijkiana', in: *Navorscher* (1893), 365.
- 39** Loonstra, *Het huijs int bosch*, 103-104.
- 40** L. Napoleon, *Gedenkschriften*, 67.
- 41** Ozinga, 'De architecten van Lodewijk Napoleon als koning van Holland', 80, noot 22.
- 42** Zie over het verblijf in Utrecht: Evers, *Utrecht als koninklijke residentie*.
- 43** Idem, p. 51, Bijlage III, 'Indeeling van het paleis', nr. 18, 19.
- 44** Idem, 42-43.
- 45** Lunsingh Scheurleer, 'De inrichting van het Koninklijk Paleis', 251.
- 46** Idem, 245.
- 47** Benoit, *Livres précieux du Musée de Malmaison*, 38.
- 48** Zie de plattegrond na p. xx in Brugmans, *Van raadhuis tot paleis*, en p. xxv. Lunsingh Scheurleer is het overigens op andere punten niet geheel eens met de plattegrond van Brugmans, zie: Lunsingh Scheurleer, 'De inrichting van het Koninklijk Paleis', p. 246, noot 14.
- 49** Huisken, 's *Konings Paleis op den Dam. Het Koninklijk Paleis op de Dam historisch gezien*, 124.
- 50** Lunsingh Scheurleer, 'De inrichting van het Koninklijk Paleis te Amsterdam onder Lodewijk Napoleon II', 25. Zie over de boekenkasten van Breytspraak voorts: Fleurbaay, *Empire in het Paleis. De inrichting van het Paleis op de Dam ten tijde van Lodewijk Napoleon*, 26-27.
- 51** Huisken, 's *Konings Paleis op den Dam*, 150.
- 52** Lunsingh Scheurleer, 'De inrichting van het Koninklijk Paleis' p. 246, noot 14 en Huisken, 's *Konings Paleis op den Dam*, 125.
- 53** Huisken, 's *Konings Paleis op den Dam*, 125.
- 54** Brugmans, *Van raadhuis tot paleis*, XLII.
- 55** Dat het Paleis op de Dam zo snel zonder aanpassingen deze status kreeg, is opvallend als wordt bedacht dat bijvoorbeeld het eveneens reeds in Empirestijl ingerichte Palazzo Pitti in Florence met het oog op het bezoek van Napoleon in 1810 eerst ingrijpend werd verbouwd. Dit paleis was vanaf 1807 als keizerlijk verblijf in gebruik door Napoleons zuster Elisa Bonaparte-Baciocchi, groothertogin van Toscane. Florence was toen de hoofdstad van het Franse Departement Arno (Van Nunen, 'Keizerlijke status voor groothertogelijk paleis. De modernisering van Palazzo Pitti ten behoeve van Napoleon en Marie-Louise', 32-33).

- 56** KHA, nr. E IV 1 (handschrift en convoluut), *Catalogus der Eerste [Tweede] [Derde] Koninglyke Bibliotheek op het Paleis te Amsterdam ...*
- 57** Huisken, 's Konings Paleis op den Dam, 124.
- 58** Brugmans, *Van raadhuys tot paleis*, 115. Dit soort bibliotheken was in principe overigens uitsluitend voor de koning zelf bestemd (Carlier, *Napoléon à Fontainebleau*, 112). Misschien dat in dit geval alleen Hortense, die de ochtenden in het Paleis op de Dam helemaal alleen in haar vertrekken doorbracht met lezen, (L. Napoleon, *Gedenkschriften*, 163), van deze bibliotheek gebruikmaakte.
- 59** L. Napoleon, *Gedenkschriften*, 49. Zie voor commentaar van Lodewijk op werk van Bilderdijk ook: Duboscq, *Louis Bonaparte en Hollande d'après ses lettres*, nr. 195. Lodewijk Napoleon schreef overigens Italiaans, een taal die hij machtig was doordat thuis op Corsica Italiaans werd gesproken.
- 60** KHA, nr. E IV 1, *Catalogus der Eerste Koninglyke Bibliotheek ...*, p. 19.
- 61** Als gevolg van onduidelijkheden moet een zeer kleine foutmarge in acht genomen worden van enkele objecten.
- 62** De catalogus vermeldt onder meer: 'Reglement van exercitie der kavallerie met plaaften 's Hage 1807 4 dln', 'Reglement van exercitie voor de infanterie met plaaften 's Hage 1807', 'C.A.G. van der Netten Grondbeginselen der krijgswetenschappen Zutphen 1806', 'C.A.G. van der Netten Onderrigt voor de ligte troepen en officieren die op voorposten dienen 's Hage 1808', 'Onderrigt wegens het schiet en zijdgeweer Amsterdam 1808'. KHA, nr. E IV 1, *Catalogus der Eerste Koninglyke Bibliotheek ...*, p. 16).
- 63** Konsé verwerkte zijn minuscule signatuur ('G. Konsé fec.') in de grootste variant van het wapen, dat werd gebruikt voor folianten. Zie over hem: Waller, *Biographisch woordenboek van Noord Nederlandsche graveurs*, 183.
- 64** Over boekbinden in deze periode zie: Hendrik de Haas, met een introductie van W.G.J. Callenbach en een verhandeling over boek en auteur door Storm van Leeuwen, *De boekbinder, of volledige beschrijving van al het gene wat tot deze konst betrekking heeft*.
- 65** Zie over hem: Ramsden, *French bookbinders 1789-1848*, 123; Culot, *Relieurs et reliures décorés en France aux époques Directoire et Empire*, passim.
- 66** KHA, nr. E IV 1, *Catalogus der Eerste Koninglyke Bibliotheek ...*, p. 5.
- 67** Een boek uit het bezit van Lodewijk met hetzelfde devies, maar dan in het Frans (*Fay ce que doy, advienne que pourra*) is bekend bij Hanrath, *De betekenis van Napoleon voor het exlibris*, 22-23.
- 68** KHA, nr. E IV 1, *Catalogus der Eerste Koninglyke Bibliotheek ...*, p. 17.
- 69** Zie: Duboscq, *Louis Bonaparte en Hollande d'après ses lettres*, nr. 195.
- 70** KHA, nr. E IV 1, *Catalogus der Eerste Koninglyke Bibliotheek ...*, p. 17.
- 71** Idem, p. 104.
- 72** Idem, p. 10.
- 73** L. Napoleon, *Gedenkschriften*, 89.
- 74** Hoefler, *Mededeelingen omtrent het oude Loo en den Cannenburch*, 22.
- 75** Idem, 23.
- 76** Idem, 24.
- 77** Vliegthart, *Het Loo, een paleis als museum. Journaal van een restauratie*, 197.
- 78** Tromp, *Het huys te Soestdijk*, 95.
- 79** Hoefler, 'Een inventaris van het Paleis Het Loo in 1810', 282.
- 80** Beide documenten worden bewaard in de Archives Nationales te Parijs en werden in 1917 gepubliceerd door F.A. Hoefler, in 1912 oprichter en lange tijd directeur van het Legermuseum.
- 81** Hoefler, 'Een inventaris van het Paleis Het Loo in 1810', 326.
- 82** KHA, nr. E IV 2 (handschrift in 3 banden), *Catalogue par Rayons d'Armoires* (2x); *Catalogue des Livres Composant la Seconde Chambre de la Bibliothèque Impériale au Palais d'Amsterdam*.
- 83** Brugmans, *Van raadhuys tot paleis*, XLIX.
- 84** Loonstra, *Uit Koninklijk Bezit*, 103.
- 85** Lunsingh Scheurleer, 'De inrichting van het Koninklijk Paleis', 251.
- 86** Brief van drs. A.D. Renting, bibliothecaris/conservator Paleis Het Loo Nationaal Museum, d.d. 15-02-2002.
- 87** KHA, nr. E IV 1, *Catalogus der Tweeden Koninglyke Bibliotheek ...*
- 88** Hoefler, 'Een inventaris van het Paleis Het Loo', 326.
- 89** Brief van drs. A.D. Renting, bibliothecaris/conservator Paleis Het Loo Nationaal Museum, d.d. 15-02-2002.
- 90** Vriendelijke mededelingen van de heer H.A. Robaard, bibliothecaris Koninklijk Huisarchief Den Haag, d.d. 16-09-2005/03-10-2005. Zie over de collectie bladmuziek van Lodewijk voorts: Loonstra, *Uit koninklijk bezit*, 192-193.
- 91** Het betreft een band van Lefevre om de *Oeuvres choisies* (Parijs 1809) van J. Lablée, signatuur 141 E 16. Vriendelijke mededeling dr. Jan Storm van Leeuwen, oud-conservator boekbanden Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.
- 92** *Catalogue of the valuable library of the late Louis Bonaparte, ex-king of Holland*, nr. 1133. Collectie Museum Meermanno, Den Haag.
- 93** Idem, 64.
- 94** Van den Berg, 'Een royale kijk op Holland', [66-67, 71].
- 95** Zie over zijn omzwervingen en uiteindelijke vestiging in Italië: De Munck, *Lodewijk Napoleon, koning van Holland*, 205-252.

96 Museum Meermannno (MM), Archief van Westreenen, Reijsjournaal W.H.J. baron van Westreenen van Tiellandt, 71/169v.

97 MM, Archief van Westreenen, Reijsjournaal W.H.J. baron van Westreenen van Tiellandt, 71/169v.

98 Het exemplaar met opdracht is aanwezig in Museum Meermannno onder nummer III G 37. Vriendelijke mededeling drs. Jos van Heel.

99 Kikkert, *Koning van Holland*, 172.

14 Van hier tot Kota Radja

1 Cf. de situatie in Duitsland anno 1815 (Anoniem, 'Studien über die Bibliotheken in der Armee, speciell bei den Truppen', 297).

2 Besluit 10 januari 1821, no. 58, in: RM *Eerste deel*. 1821. *Inhoudende het eerste halfjaar* (1822), 8.

3 Aanschrijving aan de Heeren Luitenant-Generaals kommanderende in de zes groote militaire commando's, 26 januari 1823, no. 1, in: RM *Eerste deel*. 1822. *Inhoudende het eerste halfjaar* (1823), 22-23.

4 Teupken, *Beschrijving hoedanig de Koninklijke Nederlandsche Troepen en alle in militaire betrekking staande personen gekleed, geëquipeerd en gewapend zijn*, 9-10.

5 Aanschrijving aan de commanderende officieren van alle korpsen infanterie, cavalerie en artillerie, behalve de garnizoenscompagnieën, van d'Aubremé, 's-Gravenhage, 30 augustus 1824, no. 44, in: RM *Inhoudende het geheele jaar 1824* (1825), 158-159.

6 Mascheck, *Geschiedenis van het Korps Nederlandsche Mineurs en Sappeurs*, 201.

7 Van Wyk Roelandszoon, *Algemeen aardrijkskundig woordenboek*, deel, VII, II.

8 Zie: Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie*, IV, 56 en Kielstra, *Beschrijving van den Atjeh-oorlog*, deel I, 586.

9 Aanschrijving van de commissaris-generaal van Oorlog aan de luitenant-generaals commanderende in de zes groote militaire commando's, Brussel, 7 december 1826, no. 60, in: RM *Tweede deel*, 1826. *Inhoudende het tweede halfjaar* (1827) 255-259. Cf. de situatie bij de Duitse soldatenbibliotheken respectievelijk de boekerijen voor regimentsscholen en onderofficiersmesses, die werden gefinancierd uit de 'Unterrichtsgelder' (Anoniem, 'Studien über die Bibliotheken in der Armee, speciell bei den Truppen', 201).

10 Besluit 25 september 1826, no. 9, in: RM *Tweede Deel*, 1826. *Inhoudende het tweede halfjaar* (1827), 262-339.

11 Idem, 336-339.

12 Idem, 338-339.

13 Deze commissie bestond uit een generaal als voorzitter, een officier der Marine, een officier van de Infanterie, een officier van de Cavalerie, een officier van de Artillerie, een officier van de Genie, een

hoogleraar en een secretaris. In 1826 werden respectievelijk benoemd: luitenant-generaal baron de Constant Rebecque, kapitein ter zee Ziervogel, commandant van het Korps Mariniers, kolonel Schuurman, luitenant-kolonel van Balveren, luitenant-generaal Gunkel, luitenant-kolonel ingenieur Offerhaus, de hoogleraar Schröder. De functie van secretaris werd bekleed door de adjudant van de luitenant-generaal voorzitter (Aanschrijving aan de luitenant-generaals commanderende in de zes groote militaire commando's, Brussel, 7 december 1826, no. 60, 257-258).

14 Anoniem, 'Militaire bibliotheken', 219-220.

15 Cit. in: Brakel, 'Garnizoens-bibliotheken', 213-214.

16 Hardenberg, *Handleiding tot de kennis van de bestaande krijgsregeling der Landmagt*, 138.

17 Boogaard, 'Aankweeking van studiezijn bij officieren', 81-82.

18 Idem, 83.

19 Idem, 84.

20 Ibidem.

21 Idem, 84-85.

22 Idem, 85.

23 Idem, 86.

24 Ibidem.

25 Cit. in: Anoniem, 'Korps-bibliotheken', 516.

26 Ibidem.

27 Cit. in: idem, 516-517.

28 Zie: Anoniem, 'Garnizoens- of korps-bibliotheken', 602.

29 Bijvoorbeeld ook de stad Assen beschikte omstreeks 1883 over een garnizoensbibliotheek (zie: Kielstra, *Beschrijving van den Atjeh-oorlog*, I, 586).

30 Zie hierover hoofdstuk 10, §1.

31 Anoniem, 'Garnizoens- of korpsbibliotheken', 602-603.

32 Idem, 603.

33 Idem, 602.

34 Idem, 603.

35 Ibidem.

36 Idem, 604.

37 *Reglement voor de Koninklijke Militaire Akademie* (1828) II, Art. 35.

38 Wolf, 'De bibliothecarissen en de bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie vanaf 1828', 96.

39 *Instructie voor den archivist of chartermeester van het Archief van Oorlog*, 57-58.

40 Aanschrijving aan de commanderende officieren van alle korpsen (behalve de garnizoenscompagnieën) van d'Aubremé, 's-Gravenhage, 17 juni 1824, no. 143, in: RM *Inhoudende het geheele jaar 1824* (1825), 124-125.

41 Cit. in: [Van Tuijll van Serooskerken], *De Lichtblauwe Hussaren van Willem Boreel, ter herinnering aan het Regiment Hussaren No 6*, 91.

42 Doisy, *Essai de bibliologie militaire*, passim.

43 Cit. in: missive van de directeur-generaal van

- Oorlog Schuurman aan de kommanderende generaals der drie divisies infanterie, luitenant-generaal opperbevelhebber der cavalerie, het Departement van de Grootmeester der artillerie, generaal-majoor, Chef van de Algemene directie der genie, 's-Gravenhage, d.d. 13 november 1840, no. 5, in: *RM Inhoudende het geheele jaar 1840* (1841), 148.
- 44** Cit. in: missive van de directeur-generaal van Oorlog Schuurman, 's-Gravenhage, d.d. 13 november 1840, no. 5, 148-149.
- 45** 'Reglement voor de Bibliotheek van het Regiment Grenadiers en Jagers', in: Hanckar, *Catalogus der bibliotheek van het Regiment Grenadiers en Jagers*.
- 46** 'Reglement voor de Bibliotheek van het Regiment Grenadiers en Jagers', in: Nierstrasz, *Catalogus der bibliotheek van het Regiment Grenadiers en Jagers*, 319.
- 47** 'Reglement der bibliotheek [der H.H. Officieren van het 4e Regiment Hussaren]', in: *Catalogus van de bibliotheek der H.H. Officieren van het 4e Regiment Hussaren*, 1.
- 48** Cit. in: Savart, *Beginselen der versterkingskunst*, atlas. Exemplaar bibliotheek Legermuseum, HBD P 010-0274, exemplaar 00163816.
- 49** Kesman, *Klapper op de bestaande kriegsregeling der Landmagt*, 517.
- 50** Aanschrijving aan de commanderende officieren van alle korpsen der armee (behalve de garnizoenscompagnieën) van d'Aubremé, 's-Gravenhage, 17 juni 1824, no. 143, in: *RM Inhoudende het geheele jaar 1824* (1825), 124-125.
- 51** Aanschrijving aan de commanderende officieren van alle korpsen infanterie, cavalerie, artillerie der armee (behalve de garnizoenscompagnieën) van d'Aubremé, 's-Gravenhage 30 augustus 1824, no. 44, in: *RM Inhoudende het geheele jaar 1824* (1825), 158-159.
- 52** *RM*, ... 1871 ('s-Gravenhage 1872), 312.
- 53** V., 'Een kort woord over onze militaire bibliotheken', 268.
- 54** *Idem*, 268-269.
- 55** *Idem*, 269.
- 56** *Idem*, 269-270.
- 57** *Idem*, 270-271.
- 58** *Idem*, 271.
- 59** Met (fort) Willem I, een groot legerkamp van het KNIL, werd de Indonesische stad Ambarawa op Midden-Java aangeduid.
- 60** Cit. in: *idem*, 272.
- 61** Brakel, 'Garnizoens-bibliotheken', 214.
- 62** *Idem*, 215.
- 63** *Ibidem*.
- 64** *Idem*, 215-216.
- 65** *Idem*, 216.
- 66** Het beheer van de bibliotheek werd opgedragen aan de luitenant garnizoens-adjutant, terwijl de korporaal der Jagers Rieffenberg bibliothecaris werd (*idem*, 216).
- 67** *Idem*, 219.
- 68** *Idem*, 217.
- 69** *Ibidem*.
- 70** *Fifth report by the Council of Military Education on army schools, libraries, and recreation rooms*, 131.
- 71** De cijfers in deze tabel zijn gebaseerd op de volgende bronnen: I. *Fifth report by the Council of Military Education on army schools, libraries, and recreation rooms*, 130-133; II. *First report by the Director-General of Military Education on army schools, libraries, and recreation rooms*, 141-144; III.
- 72** *Fifth report by the Council of Military Education on army schools, libraries, and recreation rooms. Presented tot both Houses of Parliament by Command of Her Majesty*, 135.
- 73** *Ibidem*.
- 74** *Idem*, 136.
- 75** *Idem*, xxxiii.
- 76** Durand, 'De la nécessité de fonder des Bibliothèques militaires', 157-188.
- 77** Mérat, 'Projet et plan de Bibliothèques régimentaires', 49-76.
- 78** De la Barre Duparcq, *De la création d'une bibliothèque militaire publique*, 42.
- 79** De la Barre Duparcq werd later Directeur des études van Saint-Cyr, de militaire academie. In die hoedanigheid schreef hij een *Notice sur l'Académie militaire de Bréda*.
- 80** Cit. in: De la Barre Duparcq, *De la création d'une bibliothèque militaire publique*, 10.
- 81** Zie hoofdstuk 2, §2.1, onder het kopje: *De bibliotheek van de Hogere Krijgsschool*.
- 82** De la Barre Duparcq, *De la création d'une bibliothèque militaire publique*, 37.
- 83** Cit. in: Anoniem, 'Studien über die Bibliotheken in der Armee, speciell bei den Truppen', 200.
- 84** *Idem*, 201.
- 85** Kiefert, 'Zur Geschichte der Militärbibliotheken in Hannover', 306.
- 86** *Idem*, 306-307.
- 87** *Idem*, 308.
- 88** Cit. in: Anoniem, 'Einige Bemerkungen über Militärbibliotheken, Offizierlesezikel und Winteraufgaben', 62-63.
- 89** Anoniem, 'Studien über die Bibliotheken in der Armee, speciell bei den Truppen', 195.
- 90** *Idem*, 202.
- 91** *Idem*, 203.
- 92** Cf. Anoniem, 'Studien über die Bibliotheken in der Armee, speciell bei den Truppen', 201.
- 93** Een (enkele?) uitzondering hierop werd gevormd door de leesbibliotheek voor minderen, zie de laatste alinea van deze paragraaf.
- 94** Zie over de kantine in het Nederlandse leger: Janssen, *Cantinezorg in het Nederlandse leger vóór de Tweede Wereldoorlog*.
- 95** Amiot, 'Verslag nopens de oprigting, de wijze van beheeren en verdere inrigting der cantine in de kazerne van het 6de regiment infanterie te Breda', 128.

- 96 Idem, 132.
- 97 Waarschijnlijk betreft het diens *Handleiding voor de aardrijkskunde van Neêrlands Oost- en West-Indische bezittingen* (Utrecht 1834).
- 98 Idem, 132-133.
- 99 De Lange Stallen zijn in 1765 gebouwd als onderdeel van de Chassékazerne voor het stallen van cavaleriepaarden en staan aan de Keizerstraat in het centrum van Breda. In 1868 werden de stallen uitgebreid en als kazerne in gebruik genomen.
- 100 Hiervan zijn slechts twee jaargangen verschenen, in 1869 en 1870.
- 101 Het betreft waarschijnlijk: *Taferelen uit het leven van belangrijke Nederlandsche mannen van vroegeren en lateren tijd* (eerste druk: Utrecht 1841, tweede druk: Utrecht 1850, derde druk: Leiden 1862) van H.N. van Til.
- 102 Het betreft waarschijnlijk: W.J. Knoop, *Nederland in 1672 en 1673. Krijgskundige beschouwingen* ('s-Hertogenbosch 1851).
- 103 Idem, 136-139.
- 104 Zie hoofdstuk 10, §3.
- 105 Zie hoofdstuk 15, §6.
- 106 Ten Raa, *De uniformen van de Nederlandsche Zee- en Landmacht hier te lande en in de koloniën*, tekstdeel, I-IV.
- 107 Cit. in: *Fifth report by the Council of Military Education on army schools, libraries, and recreation rooms*, XXXIII.
- 108 Cit. in: Anoniem, 'Einige Bemerkungen über Militärbibliotheken, Offizierlesezikkel und Winteraufgaben', 60.
- 109 Cit. in: Kaser, *Books and libraries in camp and battle*, 13.
- 110 Cf. over dergelijke oproepen: Anoniem, 'Studien über die Bibliotheken in der Armee, speciell bei den Truppen', 201.
- 111 Anoniem, 'Voor eene op te richten lees-bibliotheek', 363.
- 112 Anoniem, 'Einige Bemerkungen über Militärbibliotheken, Offizierlesezikkel und Winteraufgaben', 60, e.v.
- 113 Kaser, *Books and libraries in camp and battle*, 58-71.
- 114 Dobbie, *Sovereign service. The story of SASRA 1838-1988*, 11.
- 115 Dobbie, *Sovereign service*, 12.
- 116 Idem, 12.
- 117 Romeyn, 'De zielverzorging bij ons gemobiliseerde leger', 22-23.
- 118 Cit.: 'Cantine 3e Regiment Huzaren, Reglement voor de bibliotheek', gedrukt in klein-plano en opgeplakt in een exemplaar van het boek: Andriessen, *De val van een koningshuis, of het eerste tijdperk van de Fransche Revolutie*. Exemplaar Bibliotheek Legermuseum, nr. HBD 000554.
- 119 De contributie die uiteindelijk werd betaald was waarschijnlijk afhankelijk van de mate waarin de leeshonger werd gestild. *De Artillerie-Cursus te Delft en de Militaire School te Haarlem toegelicht door de directeuren dier inrichtingen*, 22.
- 120 Anoniem, *Kazerne-toestanden. Resultaat van de circulaire der A.M.P.V., waarvan de beantwoording door de militaire autoriteiten werd verboden*, 55-56.
- 121 Anoniem, *Kazerne-toestanden*, 10-11.
- 122 Idem, 36.
- 123 Idem, 39-40.
- 124 Zie hierover hoofdstuk 2, §1.4.

15 Esprit de corps en militaire folklore

- 1 Het betreft het boek: W.A. Elberts, *Leven van Willem den Eersten prins van Oranje* (tweede druk; Leiden 1862). Het exemplaar met de inscriptie van Willem Staring is in bezit van de heer drs. W.C. Staring te Hengelo.
- 2 Zie voor een overzicht: De Haan, W.C. *Staring (1847-1916)*, 88-92.
- 3 Mogelijk kregen zelfs de illustraties van de kunstenaar Charles Rochussen meer waardering dan zijn schilderijen. Zie voor deze stelling: Bouwens, 'Charles Rochussen, illustrator van boeken', 70.
- 4 Sloos, 'Biografische schetsen van de schilders van militaire taferelen', 205.
- 5 Zie bijvoorbeeld: Mijnhardt, *Om Het Algemeen Volksgeeluk*, passim.
- 6 Amersfoort, 'De strijd om het leger (1813-1840)', 188.
- 7 Zie over hem hoofdstuk 2, §4.
- 8 Zie: hoofdstuk 11.
- 9 Cit. in: Jacquinet de Presle, *Lessen in de krijgskunde en militaire geschiedenis*, deel I, IV-v. Zie over Jacquinet de Presle (als Frans militair denker): Griffith, *Military thought in the French army, 1815-1851. War, armed forces and society*, 205, noot 41.
- 10 'Boekaankondigingen', 567.
- 11 Zie ook hoofdstuk 10, §4.
- 12 Anoniem, boekbespreking 'Geschiedenis van het Regiment Hollandsche Hussaren, ...', 278-279.
- 13 De titel luidt: J.W. van Sypesteijn, *Geschiedenis van het Regiment Hollandsche Hussaren, vroeger Regiment Hussaren van Van Heeckeren, vervolgens Regiment Bataafsche Hussaren en daarna 2de en 11de Regiment Hussaren. Eene bijdrage voor de Nederlandsche krijgsgeschiedenis van het belangrijke tijdvak van 1784-1814* ('s-Gravenhage, Amsterdam 1849).
- Zie voor een representatief overzicht van de Nederlandse korpsgeschiedenis: Van der Meij, *Systematisch-alfabetische catalogus van de Bibliotheek van het Nederlands Legermuseum te Leiden (Holland). Deel II. Korpsgeschiedenis*, 57-116.
- 14 Van Sypesteijn, *Geschiedenis van het Regiment Hollandsche Hussaren*, XIV-XV.
- 15 Van Sypesteijn, *Geschiedenis van het Regiment Nederlandsche Rijdende Artillerie*, VI.
- 16 Cit. in: Kepper, *De Militaire Academie*, 7. Keppers

boek is uitgegeven door Uitgevers-Maatschappij Elsevier en werd van illustraties voorzien door Hoyneck van Papendrecht en H.M. Krabbé. Een ander bekend geïllustreerd werk is D.M.E. de Ridders *KILACADMON. Herinneringen uit het cadettenleven van een halve eeuw geleden, ...* (Gouda, G.B. van Goor Zonen, 1928), met illustraties naar tekeningen van J.W. van Oorschot.

17 S[taring], 'Willem Staring', 158-159.

18 *Schetsen uit het leven aan de Kon: Mil: Akademie. door W C Staring. Maastricht. 1870. Handschrift. Bezit I.M. de Jong in Ede. Zie ook: Book auction no. 292 ... Print auction no. 48 ... June ... 1991 ... Van Gendt Book Auctions ... Amsterdam lot. nr. 725.*

19 De Haan, W.C. *Staring (1847-1916)*, 93.

20 *De Stokvischorders in der tijd toegelicht door Lodewijk Mulder en thans in beeld vertoond door Willem Staring Jr. (Haarlem 1884) [3].* De oorspronkelijke kopij van dit werk, inclusief correspondentie over de totstandkoming, is aanwezig in Starings persoonsarchief bij het Legermuseum.

21 *De Stokvischorders ...*, [9].

22 Idem, 14.

23 Idem, [5-7].

24 Zie ook hoofdstuk 10, §5.

25 *De Stokvischorders ...*, [5].

26 Idem, 7.

27 Idem, [3].

28 Vriendelijke mededeling van Louk Tilanus.

29 Briefkaart van Lodewijk Mulder aan Willem Staring, d.d. Nice, 21 april 1884. Legermuseum, Persoonsarchief W.C. Staring.

30 Brief van Lodewijk Mulder aan Willem Staring, d.d. Nice, 16 februari 1884. Legermuseum, Persoonsarchief W.C. Staring.

31 Brief van Lodewijk Mulder aan Willem Staring, d.d. Nice, 15 februari 1884.

32 Mulders eerste echte opstel verscheen in 1846 in de *Militaire Spectator* onder de titel 'Soldatenzang', waarin hij de voor hem kenmerkend geworden geestige stijl hanteerde, in navolging van de manier van schrijven die in de *Camera Obscura* was gebezigd. Hij had aan de KMA onderwijs in de Nederlandse taal- en letterkunde genoten van dr. Jan Wap en was vanaf 1850 zelf aan de KMA verbonden als leraar in de geschiedenis en de Nederlandse taal- en letterkunde. In 1854 raakte hij bevriend met zijn nieuwe collega Mark Prager Lindo, bekend geworden als schrijver onder het pseudoniem 'De Oude Heer Smits', die sinds september 1853 aan de academie verbonden was als leraar in de Engelse taal. Reeds in het tweede jaar na hun kennismaking schreven zij samen het boek *Afdrukken van indrukken* (1854). In 1859 volgde Mulders overplaatsing naar het Departement van Oorlog in Den Haag, waar hij in maart 1860 werd belast met het uitgeven van het historisch belangrijke *Journal* van Anthonie Duyck, advocaat-fiscaal van de Raad van State (1592-

1602) en ooggetuige van vele krijgsbedrijven van Maurits in die tijd. In 1867 verkreeg kapitein Mulder na 25 jaar officierschap zijn ontslag met de rang van majoor. (NL-HaNA, Oorlog/Stamboeken Officieren, 2.13.04, inv.nr. 344, f. 99, NNBW III, kol.885-886).

33 Zie het lemma over Mulder in Nop Maas, met medew. van Bastet, *De literaire wereld van Carel Vosmaer. Een documentaire*, 71.

34 Zie over deze firma: Gijsbers, *Deugdelijke arbeid vordert lang bepeinenzen. Jubileumboek uitgegeven ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van uitgeverij Bohn 1752-2002*.

35 Brief van De Erven F. Bohn aan Willem Staring, d.d. Haarlem, 20 november 1883. Legermuseum, Persoonsarchief W.C. Staring.

36 Brief van Lodewijk Mulder aan Willem Staring, Nice, 16 februari 1884.

37 Ibidem.

38 De meest luxe versie is uitgevoerd met een bandtekening van Staring in goud en zwart met een zwart dubbel kader op groen of rood linnen. Deze banden liet uitgeverij Bohn blijkens een minuscuul naamstickertje van de binderij fabriceren in Leipzig. De tekening werd ook gedrukt op een goedkopere, van karton vervaardigde portefeuille. Daarnaast is een uitgave bekend in een bruine portefeuille met alleen tekstopdruk.

39 Brief van De Erven F. Bohn aan Willem Staring, Haarlem, 20 november 1883.

40 Brief van De Erven F. Bohn aan Willem Staring, Haarlem, 29 december 1884. Particulier bezit.

41 Brief van De Erven F. Bohn aan Willem Staring, Haarlem, 20 november 1883.

42 Brief van De Erven F. Bohn aan Willem Staring, Haarlem, 29 december 1884.

43 Anoniem, boekbespreking 'De Stokvischorders ...', 183.

44 Van Es, *Gedenboek ter herinnering aan de feestviering van het Korps Rijdende Artillerie*, 1, 11-12.

45 Het betreft het boek: [M.J.E.] Virulij van Pouderoijen, *Korte geschiedenis der Nederlandsche Rijdende Artillerie, ... Uitgegeven bij gelegenheid van den 100-jarigen Gedenkdag der oprichting van de Nederlandsche Rijdende Artillerie* (Arnhem 1893).

46 Zie over dit boek: Sloos, 'Versierd in de ware betekenis van het woord. Virulij van Pouderoijens jubileumboek voor de Gele Ridders', 150-163.

47 Een beknopte biografie van Van Es is te vinden in: Van de Wall, *De valkerij op Het Loo. The Royal Loo Hawking Club 1839-1855*, 7 en noot 2 op deze pagina (zie p. 129).

48 Van Es, *Gedenboek ...* 15-28.

49 De Haan, W.C. *Staring (1847-1916)*, bijlage 2-7.

50 Brief van Lodewijk Mulder aan Willem Staring, Den Haag, 31 mei 1906. Legermuseum, Persoonsarchief W.C. Staring.

51 Van Es, *Gedenboek*, [1-11].

- 52 Cit. in: Anoniem, 'Boekaankondigingen', 403. Zie voor een overzicht van kunst die is gewijd aan de Gele Rijders: Haitsma Mulier, *De Gele Rijders; het Korps Rijdende Artillerie in de kunst*.
- 53 Zie hierover Van Vliet-de Haan, 'Willem Staring en de momentfotografie', 41-60, 115-116.
- 54 Van Es, *De twee brigades Rijdende Artillerie onder de Republiek der Vereenigde Nederlanden*, Inleiding.
- 55 Van Es, *De twee brigades*, Inleiding.
- 56 Cf. Braches, *Nieuwe Kunst en het boek. Een studie in Art Nouveau*. Van Es' werk is evenmin terug te vinden in de gebruikelijke bibliografische naslagwerken.
- 57 Over het kopiëren staat in de inleiding van Van Es', *De Hippische Sport en het Korps Rijdende Artillerie 1793-1908*, deel 1: bijvoorbeeld: 'Allereerst waren 't de Koninklijke Archieven, die ons in deze de kostbaarste gegevens verschaffen. Het gebruik van alle daarin voorkomende stukken, betrekking hebbende op de geschiedenis van het door ons te bestudeeren onderwerp, het vervaardigen van aquarellen naar Vorstelijke personen, het maken van teekeningen naar de in de Verzamelingen voorkomende bescheiden enz. werd door H.M. De Koningin op verplichtende wijze toegestaan, voor welk bewijs van welwillendheid wij jegens Hare Majesteit den eerbiedigsten dank verschuldigd zijn.'
- 58 Frederik Jan Gustaaf ten Raa werd op 19 februari 1851 in Nijmegen geboren. Hij ging in 1867 naar het Instructie Bataljon en bracht het tot officier. In 1872 werd hij bevorderd tot 2^e luitenant bij het 6^e Regiment Infanterie en in 1903 bereikte hij de rang van luitenant-kolonel. Vier jaar later ging hij desgevraagd met pensioen (Ten Raa's condictestaat kan gevonden worden in het NL-HaNA, Oorlog/Stamboeken Officieren, 2.13.04, inv.nr. 503, f. 3). Ten Raa werd in 1908 in de rang van luitenant-kolonel b.d. toegevoegd aan het Krijgsgeschiedkundig Archief van de Generale Staf, het in 1897 opgerichte lichaam waarmee voor het eerst werd voorzien in een institutionele opzet voor onderzoek naar de Nederlandse militaire geschiedenis, het huidige Nederlands Instituut voor Militaire Historie in Den Haag. Zie over dit laatste: Schoenmaker, 'Clio at arms. Military history in the Netherlands', 82-104, alsmede de inleiding van de facsimile-uitgave van Ten Raa's, *De Uniformen van de Nederlandsche Zee- en Landmacht hier te lande en in de kolonien*.
- 59 Zie over Van Randwijk: Sloos, *Voor den dienst der Armée*, deel 1, §5.3.
- 60 Brief van W.H. van der Nat aan W.J. van Randwijk, Leiden, 31 juli 1889. MM, AVC, map 40.
- 61 Brief van W.H. van der Nat aan W.J. van Randwijk, 17 augustus 1889. MM, AVC, map 40.
- 62 Brief van P.W.M. Trap aan W.H. van der Nat, Leiden, 16 augustus 1889. MM, AVC, map 40.
- 63 Brief van W.H. van der Nat aan W.J. van Randwijk, 17 augustus 1889. MM, AVC, map 40.
- 64 Contract tussen W.H. van der Nat en W.J. van Randwijk, 26 augustus 1889. MM, AVC, map 40.
- 65 Brief van W.H. van der Nat aan W.J. van Randwijk, Leiden 27 augustus 1889. MM, AVC, map 40.
- 66 Brief van W.H. van der Nat aan F.J.G. ten Raa, Leiden 28 september 1889. MM, AVC, map 40.
- 67 'Een Leidse School'. Chris van der Windt/A.J. van Driesten/W.H. van der Nat, 32.
- 68 Briefkaart van W.H. van der Nat aan W.J. van Randwijk, d.d. Leiden, 13 november 1889. MM, AVC, map 40.
- 69 Polman, 'Willem Staring, "den teekenaar van militaire onderwerpen"', 65.
- 70 No. 11. *Ontvangen voorwerpen en mededeelingen betreffende de Kavallerie Verzameling van A.C. Baron Snouckaert van Schauburg... Van 1 Januarij 1893-31 Oct. 1900 f.* 1172. Legermuseum, sign.: U 38-XI-10 (handschrift).
- 71 Ibidem.
- 72 Ibidem.
- 73 De Haan, W.C. *Staring (1847-1916)*, 83.
- 74 In Frankrijk verschenen in dezelfde periode soortgelijke boeken, zoals *L'Armée française* (Parijs 1885-1889) met tekst van Jules Richard en illustraties van Édouard Detaille, die eveneens werden geïllustreerd met autotypogravures.
- 75 Bestudering van alle platen met een loep leidde tot de volgende indeling: platen 1-4 chromotypogravures (hierna T); 5 chromodruk (hierna L); 6-13 (T); 14 (L); 15, 16 (T); 17, 18 (L); 19 (T); 20 (L); 21, 22 (T); 23-39 (L); 40, 41 (T); 42 (L); 43 (T); 44-49 (L); 50 (T); 51-55 (L); 56, 57 (T); 58 (L); 59-61 (T); 62 (L); 63, 64 (T); 65 (L); 66, 67 (T); 68-77 (L); 78 (T); 79 (L); 80 (T). De platen naar werk van Staring zijn als volgt gereproduceerd: 15, 16 (T); 17, 18 (L); 19 (T); 20 (L); 21, 22 (T); 23-27 (L); 39, 42, 44-47 (L); 56, 57, 59, 63 (T).
- 76 Het is niet in alle gevallen duidelijk waarom chromotypogravures van de werken zijn gemaakt. Bij De Veer is dat in sommige gevallen gedaan omdat het olieverfschilderijen betrof, maar bij Hoynck van Papendrecht en Staring ging het, voor zover bekend en zichtbaar, zonder uitzondering om gekleurde tekeningen en/of aquarellen. Bovendien zijn uitgerekend de reproducties van Cottrau's schilderijen en de aquarellen van Rochussen chromolitho's! Zoveel is zeker dat de chromolitho's veel frissere kleuren laten zien dan de chromotypogravures. Sommige fotografische reproducties, zoals die naar het werk van Hoynck van Papendrecht, zijn ronduit flets. Een voordeel van laatstgenoemde techniek is echter dat de hand van de kunstenaar, los van de kleurstelling, nauwelijks wordt losgelaten. Bovendien was het waarschijnlijk goedkoper dan lithografie. Cf. Sloos, 'Versierd in de ware betekenis van het woord. Virulij van Pouderoijens gedenkboek voor de Gele Rijders', 159.
- 77 Het betreft een fotografische herdruk in zwart-wit, uitgegeven door de Sectie Militaire Geschiede-

nis van de Landmachtstaf in Den Haag. Zie noot 58 aan het einde.

78 De Haan, W.C. *Staring (1847-1916)*, 82.

79 *Ibidem* en *Het oorlogsterrein aan de Zwarte Zee*. (Arnhem [1875]).

80 *Nederland's Patriciaat* 50 (1964), 408.

81 Bouwens, 'Charles Rochussen, illustrator van boeken', 82.

82 De Haan, W.C. *Staring (1847-1916)*, 93.

83 Beekman, *Hollanders in politiek en uniform*, Voorwoord.

84 Het eerste jaar aan de KMA (1870-1871) bracht hij door met onder anderen F.A. Hoefer, de latere grondlegger van het Legermuseum. Beekman diende vervolgens van 1873 tot en met 1879 achtereenvolgens bij het Korps Ingénieurs, Mineurs en Sappeurs en het Bataljon Mineurs en Sappeurs. In laatstgenoemd jaar verliet hij het leger. (NL-HaNA, Oorlog/Stamboeken Officieren, 2.13.04, inv.nr. 363, f. 12 en: BWN III, 38).

85 Beekman, *Hollanders in politiek en uniform*, Voorwoord.

86 De Haan, W.C. *Staring (1847-1916)*, 82.

87 B., 'Hollanders in politiek en uniform, door A.A. Beekman, schetsen van W. Staring', 206.

88 De Haan, W.C. *Staring (1847-1916)*, 82.

89 W[ille]m St[aring], 'Middagstaltijd', 390.

90 Zie: Bartels, 'De beproeving van de Berthonboot, een onbekende episode uit de geschiedenis van de Nederlandse cavalerie', 89-102.

91 *Idem*, 89-90.

92 Zie over Hoyncks rol als redacteur van dit blad: Bartels, *Jan Hoynck van Papendrecht 1858-1933*, 19.

93 De bewuste artikelen zijn te vinden in: *De Soldatenkrant* 31 (1899) respectievelijk 32 (1899).

94 De Haan, W.C. *Staring (1847-1916)*, 87. Zie over Van Gijn en zijn collectie bijvoorbeeld: Beijerman-Schols, 'De collectie van mr. Simon van Gijn', 39-51.

95 De versierde titelpagina is niet zoals de uniformplaat voorzien van Starings monogram, maar uit zijn overzicht blijkt dat hij deze wel degelijk heeft ontworpen en getekend. Zie: De Haan, W.C. *Staring (1847-1916)*, 85.

96 De Haan, W.C. *Staring (1847-1916)*, 86.

97 Zie over Wolters' schoolplaten: Niemeijer, J.H. *Isings, historieschilder en illustrator*, 89-104, en voor een algemeen overzicht van de historische schoolplaat: Burgers, *Helden aan de wand. Historische schoolplaten*. In laatstgenoemd boek is op pagina 107 de plaat van de belegering van 's-Hertogenbosch naar een tekening van Staring afgebeeld, zij het dat deze aldaar abusievelijk aan 'J. Staring' is toegeschreven.

98 No. 7. *Ontvangen voorwerpen en mededeelingen betreffende de Kavallerie Verzameling van A.C. Baron Snouckaert van Schouburg... Van 19 Junij 1881-22 April 1885* f. 710. Legermuseum, sign.: U 38-VII-10 (handschrift).

99 De Haan, W.C. *Staring (1847-1916)*, 82.

100 Van Vliet, *Versierde verhalen. De oorspronkelijke boekbanden van Louis Couperus' werk [1884-1925]*, 147.

101 *Idem*, 147-148.

102 Willem Staring, 'De overgaaf van Mons (Bergen in Henegouwen) in 1830', 91-126, 137-171.

103 W[ille]m S[aring], 'Een ordonnansrit', 223-256. De oorspronkelijke auteur en bron zijn onbekend.

104 Zie bijvoorbeeld: Knötel, *Mittheilungen zur Geschichte der militärischen Tracht. Als Beilage zu seiner "Uniformkunde"*, [17].

105 Staring, 'Maurits Staring', 180.

16 Slotbeschouwing

1 Zie bijvoorbeeld: Sloos (red.), *Boeken met krijgshistorie*.

2 Zie voor een substantieel deel van het historisch boekbezit van Defensie van na 1800 de catalogus van de bibliotheek van het Legermuseum via www.legermuseum.nl, <http://www.collectie.legermuseum.nl/strategion/strategion/io01879.html> en de Catalogus Defensiebibliotheken via www.nlda.nl, <http://lbs4.kma.nl:1080/IMPLAND=Y/SRT=YOP/LNG=NE/DB=1>.

3 Cf. Van Creveld, *Oorlogscultuur*.